

התפתחות חקר הגבולות בישראל 1980–2020

מורן זגה* וגדעון ביגר**

* אוניברסיטת חיפה

** אוניברסיטת תל אביב

חשיבות מוסד הגבול בחיי אזרח, חברה ומדינה ובעיצוב הסדר הפוליטי העולמי הביאה לצמיחתו של תחום ידע בשם "חקר גבולות". התפתחות חקר הגבולות בישראל דומה מבחינות רבות למגמה העולמית לגבי הנושא. הוא צמח מהתחום הגאוגרפי, השתנה במקביל ובהתאם לאירועים היסטוריים מכוננים שהשפיעו על הגבול או שהגבול השפיע עליהם, ועם הזמן, הסתעף למגוון רחב של דיסציפלינות ונושאים. כמו כן, התפתחות המדע והכלים העומדים לרשות החוקרים תרמו גם הם לשכלול המחקרים על תופעת הגבול בישראל ובעולם. עם זאת, ישראל היא שדה מחקר בעל תנאים ותהליכים המייחדים אותה בפרט ולכן, במבט כוללני על חקר הגבולות מסתבר שהיא בולטת בצביונה המעט שונה.

מטרת המאמר היא לנתח בפרספקטיבה רחבה את המאפיינים המרכזיים של חקר הגבולות בישראל ולבחון את המגמות המרכזיות שהתפתחו ועיצבו את תחום הידע בארץ בדגש על ארבעת העשורים האחרונים. נקודת ההתחלה של המאמר היא בשינוי המעמד של גבול ישראל–מצרים מגבול עוין לגבול שלום. אירוע היסטורי זה נחשב לנקודת מפנה בחקר הגבולות בישראל. מאז ועד היום, נולדו מחקרים רבים הבוחנים את השינויים בתוואי הגבול, בתפקידו וביחסים בינו לבין סביבתו. הניתוח מתבסס על סקירת הפרסומים האקדמיים בשנים 1980–2020 של חוקרים ואנשי מעשה ישראליים העוסקים בגבולות מנקודות מבט ותחומי ידע שונים. המאמר מראה כי מגמות המחקר התפתחו במקביל לאירועים היסטוריים חשובים ברמה גלובלית, כגון טשטוש הגבולות ועלייה בכמות המחקרים העוסקים בשיתופי פעולה חוצי-גבולות. עם זאת, ניכר כי הסוגיה הפלסטינית מהווה את זירת המחקר הקובעת את הטון המרכזי, וכי בארץ ישנו עדיין עניין רב בביצוע מחקרי סקירה רחבים, בניגוד למגמה העולמית בתחום. מילות מפתח: גבול, חקר גבולות, אקדמיה, ישראל.

The Development of Border Studies in Israel 1980–2020

Moran Zaga, University of Haifa; Gideon Biger, Tel Aviv University

The importance of the border institution in the life of citizens, society and state, and in shaping the world political order, has led to the emergence of a knowledge-field named "border studies". The development of border studies in Israel is similar in many ways to the global trend that has taken place in that field. It evolved out of the geographical discipline, changed in parallel and in accordance with constitutive historical events that affected borders, or were affected by them, and over time branched out into a wide range of disciplines and areas of interest. In addition, the progress in advanced sciences and tools available to researchers also contributed to the research on the border phenomenon in Israel and around the world. At the same time, Israel constitutes an arena of unique conditions and processes that set it apart from other regions, and therefore a comprehensive survey of border studies in Israel reveals a slightly distinctive nature.

The purpose of this article is to analyze the key characteristics of border-studies in Israel within a broader perspective and to examine the main trends that have developed in the last four decades and shaped the field of knowledge in Israel during this period. Four decades ago, an unprecedented historical event took place in Israel, when a hostile border with Egypt became a border of peace. Since then, many studies emerged, examining the changes in the demarcation of borders, their functionality and relationship between the border and its environment. The analysis is based on a survey of the academic publications between 1980–2020 of Israeli researchers and practitioners who investigated the border institution from various aspects and disciplines. The article shows that

research trends have evolved parallel to significant historical events at the global level, such as the 'blurring' of boundaries and increased number of studies dealing with cross-border collaborations. However, in Israel the Palestinian issue remains the main research arena that determines the central tone in this field of knowledge, and there is still a wide interest in broad descriptive review studies, in contrast to the global trends in the field. **Key Words:** borders, border studies, Academy, Israel.

מבוא

תחום חקר הגבולות מהווה חלק אינטגרלי בדיסציפלינה הגאוגרפית, באקדמיה בישראל ובעולם. הגבול הוא אחד מהמוסדות החשובים של המדינה. אפשר ללמוד רבות על אופייה של המדינה, על התהליכים בתוכה ועל תהליכים חוצי-גבולות, דרך מחקר על הגבול, תהליך הקמתו, תפקודו והשפעתו. לגאוגרפים ישנה תרומה ייחודית לחקר הגבולות, אך הואיל והנושא משפיע על תחומי עניין רבים, עוסקים בו מדינאים, משפטנים ומומחים לחוק הבין-לאומי, היסטוריונים, חוקרי חברה ומדינה, אנשי רוח ודת ואף פסיכולוגים בדיונים אקדמיים ומעשיים.

לעניין המיוחד בחקר הגבולות ישנו הסבר היסטורי, הנקשר לעיסוק המעשי שהיה קיים בקביעת גבולות בעידן הקולוניאליזם והדה-קולוניאליזם, ובעקבות המלחמות הרבות אשר שינו תכופות את המפה העולמית – על גבולותיה ומדינותיה. מסיבה זו היו בין חוקרי הגבולות הראשונים בזירה האקדמית גם קובעי מדיניות שעסקו בפרקטיקה של קביעת גבולות והציעו את תובנותיהם לשיח ההשוואתי, התיאורי והתאורטי.¹ גם בישראל, חקר הגבולות התפתח במקביל לאירועים היסטוריים מכוננים. צמיחת תחום ידע זה באקדמיה הישראלית הייתה אך טבעית, שכן תכיפות השינויים בתוואי הגבולות בשנים שלפני הקמתה, וביתר שאת בשנים הראשונות להקמתה של המדינה, הביאה להתעניינות נרחבת של מדינאים, אנשי צבא ומומחים מקצועיים בסוגיית הגבולות. בהמשך ישיר לכך, עסק המחקר האקדמי הראשוני על גבולות בישראל בתהליך עיצובם, תוך ניסיון ליצירת כלים יישומיים עבור מקבלי החלטות בכל הקשור לקביעת הגבול ולהתנהלות סביבו.

תוואי הגבולות של ארץ ישראל בתחילת המאה ה-20 וקווי התייחום הריבוניים של מדינת ישראל בשנותיה הראשונות להקמתה השתנו בתדירות גבוהה. למעשה, תהליך זה טרם נסתיים, ומסביר במידה רבה את המחקר האקדמי הרחב והמעמיק על תופעת הגבול בזירה זו. לא רק התוואי ידע תמורות, אלא גם מעמד הגבולות, תפקידם, תפקודם ובעיקר משמעותם עבור המדינה והחברה שהשתנתה מאז הקמתה. שינויים אלו היו לעיתים דרמטיים יותר משינויים בקו הגבול, כאשר גבולות עוינים התחלפו לגבולות של שום, וקווי לוחמה ושבתית נשק הפכו לגבולות קבע, בעוד גבולות שאינם נראים התעטפו בביצורי גדרות וחומות. לא זאת בלבד, אלא שבמאה השנים האחרונות, עוד לפני הקמת המדינה, שימש הגבול, ומוסיף להיות גורם מרכזי בסכסוך הלאומי, האתני והמרחבי. חשיבות הגבול, אם כן, איננה רק בהסדרת תחומי הקצה של הריבונות הטריטוריאלית של ישראל, אלא במשמעויות הרחבות והעמוקות שהוא נושא בפיתרון האפשרי לאותו סכסוך ארוך-שנים ולהשלכות האפשריות על אופייה של המדינה. על כן, חקר הגבולות משך חוקרים ישראלים מראשית התפתחות

1 דוגמה בולטת לכך היא ג'ורג' נתניאל קרזון מקדלסטון (1859–1925), הידוע כלורד קרזון, אשר היה מדינאי בריטי בכיר (בין היתר שימש כמושל הודו ומצרים ולאחר מכן כשר החוץ הבריטי) וגם עסק בחקר הגבולות. ב-1907 העביר הרצאה מרכזית באוקספורד בשם *Frontiers* ובה הוא חילק את הגבולות בעולם על פי קריטריונים שונים. חוקרים נוספים בתחום ששירתו גם כמדינאים וכאנשי צבא הם: תומאס הולדיץ' (1843–1929), קארל האוסהופר (1869–1946), ז'אק אנסל (1879–1943) ועוד.

הדיסציפלינה הגאוגרפית בארץ, ועסק עוד בימיו הראשונים בהיבטים מעשיים וחברתיים של הגבול. עם זאת, נראה כי משנות ה־80 למאה הקודמת, הסתעף העיסוק בחקר הגבולות בישראל מתחום הדעת הגאוגרפי לדיסציפלינות שונות ולנקודות מבט מגוונות.

לצד שפע המחקרים העוסקים בניתוח גבולות ישראל, עסקו חוקרי התחום באקדמיה הישראלית בניתוח מקרי בוחן שונים בעולם. אף שמחקרים מהסוג הזה היו מיעוט, הם תרמו לפיתוח מאגרי הידע ויכולות ההשוואה לאורך השנים. למרות חשיבותם של אירועים מקומיים ואזוריים בעיצוב גבולות המדינה, הייתה מידת השפעתם על עיצוב שיח הגבולות בישראל לא פחותה מהשפעתן של התפתחויות גלובליות. השינויים המשמעותיים בתחום ידע זה בישראל התרחשו באופן החשיבה על אודות גבולות, בשאלות המרכזיות המנחות חוקרים, בהנחות היסוד ובמתודולוגיות – ואלו הושפעו בעיקר משינויי עומק בזירה הגלובלית, החל מהתפתחויות במקצוע הקרטוגרפיה, דרך חשיבה מחודשת על תפקיד הגבול בעקבות יצירת האיחוד האירופי, וכלה בשאלות בעלות אופי יותר חברתי על תפיסות הגבול וזהויות טריטוריאליזם המושפעות ממנו. המאמר מבקש להציג הן את ההתפתחות הרעיונית והן את ההתפתחות הכרונולוגית של המחקר האקדמי בישראל המשולבים זה בזה. הניתוח מתבסס על סקירת הפרסומים האקדמיים שנכתבו בתקופה זו על ידי חוקרים ואנשי מקצוע ישראליים ועוסקים בגבול מנקודות מבט ומדיסציפלינות שונות. לאור העושר הקיים בעבודות מחקר כאלו, יתייחס מאמר זה רק לחלק מהן בתוך ההקשר הרחב של התפתחות תחום הידע. מאמר זה מתייחס אפוא לאסכולות עיקריות המזוהות עם חקר הגבולות בישראל:

- מחקרי סקירה על גבולות ארץ ישראל ומדינת ישראל
 - סקירות רוחב על הגבולות המודרניים
 - סקירות רוחב על הגבולות המקראיים וההלכתיים
- מקרי־בוחן של הגבולות המדיניים של ישראל
 - גבול ישראל–מצרים
 - גבול ישראל–ירדן
 - גבול ישראל–סוריה
 - גבול ישראל–לבנון
 - גבולות הסכסוך הישראלי–פלסטיני
 - הגבולות הימיים של ישראל
 - מרחב הסֶפֶר
- מחקרי מקרי־בוחן על גבולות מחוץ לתחומי ישראל
- מחקרים תאורטיים על גבולות

ראוי להדגיש כי ישנם חוקרים לא ישראליים שעסקו בגבולות ישראל, אך לא נסקור אותם במסגרת מאמר זה. כמו כן, לא נכללים במאמר זה מחקרים שנעשו על תופעת הגבול בתחומים נוספים כגון ספרות, אומנות, ארכיטקטורה וכדומה. עם זאת, סקירת המגוון הרחב של התחומים העוסקים בגבול מעידה בפני עצמה על העניין המיוחד שתופעה זו מושכת אליה.

המאמר מתמקד במחקר שנעשה בארבעת העשורים האחרונים 1980–2020, לאור ההשפעה החזקה של האירועים שהתרחשו בתקופה זו בארץ ובעולם על המאפיינים של חקר הגבולות בזירה האקדמית.

השינויים בתפיסת הגבול החלו בשנות ה־80 עם חתימת הסכם השלום עם מצרים, שמיסד, לראשונה בתולדות מדינת ישראל, גבול בין־לאומי מוסכם. בשנות ה־90 הבשילו התנאים לשיחות בין ישראל לשכנותיה על הסדרת הגבולות בארבע חזיתות: הרשות הפלסטינית, ירדן, סוריה ולבנון. עוצמת התהליכים המדיניים הללו משכו גאוגרפים וחוקרים מתחומי ידע אחרים למקד את מבטם בסוגיית הגבול. במקביל לתקופה זו ובעשור הראשון של המאה ה־20, התרחשו באירופה תהליכי "טשטוש" גבולות במסגרתם מחסומי מעבר בין מדינות הוסרו ונחקקו תקנות שונות ליצירת מרחב משולב במסגרת האיחוד האירופי. בשיאו של התהליך אף חולקו מלגות על ידי רשות המחקר של האיחוד האירופי למחקרים בנושא "עולם ללא גבולות". מגמה זו התהפכה בעשור השני של המאה ה־20, כאשר הוקפאו כמעט לחלוטין התהליכים המדיניים להסדרת הגבולות בישראל, ואירופה עמדה אל מול תופעה בלתי נשלטת של גלי מהגרים גדולים מהמזרח התיכון ואפריקה. הגבולות חזרו להיות במרכז הדיון ונוכחותם אף גברה בעקבות המאמץ של מדינות רבות בעולם, כולל ישראל, לחסום את המעבר החופשי של מהגרים ופליטים ולבצר את הגבולות במכשולים מסוגים שונים. משבר הקורונה העולמי הגביר עוד יותר את תהליך הסתגרותן של מדינות וביצורם מחדש של גבולות בין־לאומיים, במטרה למנוע הידבקות חוצת גבולות. מבט על אודות סדר התהליכים הללו מאפשר לנו כיום לבחון את האופן שבו המציאות מכתובה את סוגי המחקרים ומאפייניהם, בהקשר לסוגיית הגבולות.

מחקרי סקירה על גבולות מדינת ישראל וארץ ישראל

סקירת הגבולות המודרניים – חקר הגבולות בישראל על ידי גאוגרפים צמח לאחר תקופה מכוונת בהיסטוריה שבה נקבעו גבולות רבים, ולשם כך נדרשו מחקרי יסוד שהתבססו על מחקרי גבולות בעולם הרחב, על תהליכי התוויה של קווי הגבול, על קטגוריות של גבול (מיון וסיווג) ועל ניתוח השיקולים השונים בקביעת תוואי גבול. הגבולות שנקבעו בראשית דרכה של ישראל היו קווי שביתת נשק וכאלה שנקבעו בהסכמים היסטוריים שקדמו להקמת המדינה. קווי תיחום מאוחרים יותר נקבעו בעקבות לחימות נוספות, הסכמי שלום והחלטות מדיניות (לעיתים חד־צדדיות), כמו במקרה ההתנתקות מרצועת עזה). השינויים התכופים בגבולות הובילו את החוקרים להתמודד עם שאלות רוחביות של השוואה, מיון וסיווג, גם בשלב מאוחר יחסית לעיצוב הראשוני של גבולות המדינה. כמו כן, מספר חוקרים שעסקו בגבולות בממד המחקרי כיהנו גם כחברים בוועדות להסדרת הגבול. הניסיון והידע היישומי שצברו במלאכת התוויית הגבולות באופן יזום (להבדיל מקווי לחימה), העניקו להם הבחנה ברורה ומפורטת מקרוב אך גם מבט רחב על גבולות המדינה.

משה ברור, שנחשב לחלוץ בתחום חקר הגבולות בישראל, ואף השתתף באופן פעיל בשיחות על הגבול בהסכם השלום עם ירדן ב־1994. מחקריו, אשר צמחו מתוך הדיסציפלינה הגאוגרפית, יצרו כלים מעשיים לניתוח הגבול. ספרו "גבולות ישראל: עבר, הווה, עתיד" שימש סנונית ראשונה לסדרה של סקירות על אודות גבולות בכלל ומקרה הבוחן של גבולות ישראל בפרט. הוא אסף כללים מרכזיים השאובים מן הספרות העולמית בתחום וסיכם אותם בספר זה, אשר ראה אור ב־1988, כולל הגדרות יסודיות בחקר הגבולות, תיאור היסטורי של התפתחות תחום הידע לגבי גבולות ארץ ישראל, נוסף לסקירה של גבולות מדינת ישראל המודרנית. הספר משמש עד היום תלמידי מחקר ואנשי מעשה העוסקים בנושא (ברור 1988). בעקבות ספר זה פורסמו מחקרים נוספים שהתאפיינו בסקירה ובסיכום ההתפתחויות במבט רטרואקטיבי ורוחבי על גבולות ישראל, לרוב בסדר כרונולוגי. מרבית

המחקרים הללו יצאו לאור בשני העשורים האחרונים 2000–2020. מבין העיקריים והחשובים שבהם ניתן למנות את הספרים "ארץ רבת גבולות", "גבולות ארץ ישראל ומדינת ישראל משלהי התקופה העות'מאנית ועד להחלטת החלוקה של האו"ם" ו"גבולות מדינת ישראל מאז הקמת המדינה ועד ערב הסכם השלום עם מצרים" של גדעון ביגר (2001, 2018, 2019), "גבולות ישראל היום" של חיים סרברו (2012) ו"כל גבולות ישראל" של שאול אריאלי (2018).

בקטגוריה זו נכללים גם חיבורי סקירה על הגבולות בתקופת המנדט (Biger 1999, 2016); ביגר (1983) ומחקרי יסוד על שיטות של קביעת גבול, כגון המאמר של ביגר (1996) על מפות ככלי בדיונים משפטיים על סכסוכי גבולות, וכן ספרו של חיים סרברו על יצירת גבולות בין-לאומיים (Srebro 2013), אשר הקנו כלים וכללים מרכזיים לשאלות יישומיות בתחום זה בארץ ובעולם.

סקירת הגבולות המקראיים וההלכתיים – אחד הנושאים הייחודיים בחקר הגבולות בישראל הוא ההקשר ההיסטורי-דתי. בשלושת העשורים האחרונים נכתבו לפחות 15 ספרים ועשרות רבות של מאמרים בנושא הגבולות המקראיים וגבולות הארץ. בין הבולטים בחוקרים אלה, נילי ואזנה ואיל בן אליהו. המחקרים בתחום זה נחלקים לשני סוגים עיקריים: גבולות בהקשר ההלכתי (ברנד 2000; רווח 2014; שטינר 2005) וגבולות בהקשר ההיסטורי (בן אליהו 2013; זאנה 1998; נתן 2005; סויסה 2012; רובין ד"צ 2019) בטקסטים היהודיים. הפרסומים העוסקים בהקשרים ההלכתיים של הגבול נכתבו בעיקר על ידי אנשי דת מחוץ לאקדמיה, אך אלו מתיישבים היטב עם העניין האקדמי של חוקרי מקרא וספרות חז"ל בנושאים של תוואי ותפיסת הגבול ביהדות. רבות נכתב וממשיך להיכתב על ידי חוגים מזרמים דתיים שונים העוסקים במושגים, כמו "תחומי גבול יוצאי מצרים" ובמיוחד ב"תחום עולי בבל" שמשמעותו ההלכתית חשובה עד היום לגבי השמיטה ועוד. עם זאת, לא נדונה כאן הספרות המחקרית בנושא.

חקר הגבולות המדיניים של ישראל

גבול ישראל-מצרים – הסכם השלום עם מצרים, שנחתם ב־1979 והושלם ב־1982 עם הנסיגה מסיני, הביא לראשונה לתיחום קו גבול מוסכם בין ישראל לאחת משכנותיה. שינוי זה בסטטוס, מגבול עוין לגבול שלום, לא השפיע באופן מהותי על תוואי הגבול, אך הוא עורר עניין אקדמי מבחינת שורשיו ההיסטוריים, החל מקביעתו בשלהי התקופה העות'מאנית ב־1906, ועד הסכם השלום והסדר בעיית התיחום המדויק של קו הגבול, תהליך שהסתיים רק לקראת סוף שנות ה־80.

מאז מחקרו ההיסטורי-גאוגרפי של משה ברור (1969) על אודות הגורמים הגאוגרפיים בהתווית הגבול בין ישראל ומצרים שראה אור כעשור לפני הסכם השלום, פורסמו מאמרים מדעיים רבים בנושא זה, על יד חוקרים ביניהם המשפטן יורם דינשטיין (1989), נורית קליאוט (Kliot 1995), גדעון ביגר (2001) ואחרים, תוך התייחסות להתפתחויות ושיקולים בתהליך המשא ומתן על הגבול. עניין היסטורי-גאוגרפי נוסף התבטא במחקר משותף של יוסי בן ארצי ויובל בן־בסט על גבול זה, כפי שמשתקף ממפות עות'מאניות בשלהי תקופת האימפריה (Ben-Bassat and Ben-Artzi 2015, 2018). הזווית המזרחנית של המחקר העניקה ממד משלים לבחינת גבולות ישראל, מנקודת מבט של שחקנים מקומיים שהיו מעורבים בקביעת הגבולות – תוך שימוש במסמכים רשמיים, עיתונות, הסכמים ומפות טורקיות.

מעבר להיבט ההיסטורי, עמד גבול ישראל-מצרים במוקד של מחקרים שבחנו את השפעות הסביבתיות והנופיות. הפופולריות הגוברת של תחום ההיסטוריה הסביבתית ואורך שנותיו של קו הגבול, הולידו סדרת מחקרים העוסקים בהשפעות הגבול על הסביבה המורפולוגית והביולוגית. דוגמה לכך ניתן לראות במחקרו של עומר חואלדי (1992) על השינויים בשימושי הקרקע של האוכלוסייה הבדווית באזור גבול ישראל-מצרים והשפעותיהם על הסביבה הטבעית, ובמחקרו של גדעון ביגר (Biger 2015) על אודות השינויים המרחביים סביב גבולות בכלל וגבולות ישראל בצפון ומול מצרים בדרום. ראוי לציין גם את מחקריו של הגאוגרף ארנון קרניאלי עם תלמידיו העוסקים בשיטות של חישה מרחוק לבחינת ההשפעות של הגבול על המערכת האקולוגית. מחקרים אלו מראים גם את האופן בו הגבול המדיני יצר גבול אקולוגי למידת ההתפשטות ולעוצמה של תופעות כגון צמחייה ודיונות (Karnieli and Tsoar 1995; Qin, Karnieli and Berliner 2001, 2002). ראוי לציין שהחישה מרחוק מאפשרת לחוקרים לבחון תופעות ויזואליות במרחב הגבול, ללא הפרעות ביטחוניות או לוגיסטיות.

מחקרים אחרים על הגבול עם מצרים עסקו בהיבטים תיירותיים וביחסים חוצי-גבולות בעקבות פתיחת הגבול. המחקרים של אלון גלבמן (Gelbman 2008) ושל אביטל קורמן (2013) התמקדו במאפיינים ובחוויה הרגשית של אזרחים המבקרים את הגבול, בהתייחסם לגבול ישראל-מצרים ולגבולות דומים בישראל. מחקרם של דניאל פלזנשטיין ודניאל פרימן (Felsenstein and Freeman 2001) הציע נקודת מבט של גבול שלום כגורם המעודד תחרות כלכלית אזורית. במחקרם על התחרות בין העיר אילת לטאבה על תיירות הימורים, בחנו החוקרים את ההשפעות הכלכליות משני צדי הגבול, כאשר ה"לוקליות" חוצה-גבולות. מרחב אילת-טאבה נחשב לפריפריה של ישראל ומצרים ובמרחב זה התיירות משמשת תחום עיסוק מרכזי, ועל כן גבול זה משקף הפרדה כלכלית בולטת, נוסף לחציצה הלאומית. מספר מחקרים בחנו את הפוטנציאל החברתי של הפיכת הגבול לידידותי. דוגמה לנקודת מבט זו מתבטאת בעבודת המחקר של ארמה ושטרן (1999) על ההיתכנות של הקמת "עיר שלום" בגבול ישראל-מצרים.

גבול ישראל-ירדן – הסכם השלום עם ירדן, שנחתם ב־1994, הביא גם הוא למחקר אקדמי בנוגע לתהליכים הכרוכים בקביעת קו הגבול החדש. בניגוד לגבול עם מצרים שרובו חוצה אזורים שוממים מאדם, ממשאבים וגורמים טופוגרפיים בולטים, הגבול עם ירדן ממוקם סמוך למרכזי אוכלוסייה רציפים, הוא מתפרס לאורך רצועה טופוגרפית ברורה וסביבתו מתאפיינת במרחב ביוספרי משותף כמעט לכל אורכו. תנאים אלו הובילו לעניין המיוחד בניתוח גבול זה, בהשוואה לגבול עם מצרים. מאז תהליך השלום, בוצעו מספר מחקרים על אודות השיקולים בקביעת הגבול. השופט אליקים רובינשטיין, שהיה בשירות המדינה בתהליך קביעת קו הגבול, פרסם מאמר מפתח בנושא (רובינשטיין 1996). החרו החזיקו אחריו דוד שטרן וגדעון ביגר (ביגר 2007; ביגר ושטרן 2007). חיים סרברו כתב עבודת דוקטורט על התהליך, בה שילב עקרונות כלליים לתהליך קביעת גבולות (Srebro 2005) וגם תרם מידע מעשי מניסיונו האישי כראש המרכז למיפוי ישראל (מפ"י) בתהליך. מחקר נוסף על הרקע ההיסטורי של גבול זה בתוואי נהר הירדן בשנים 1920–1967 פורסם במאמרו של ארנון מדזיני בכינוי "המאבק על מים וגבולות" (Medzini 2001).

קו גבול זה זכה מאוחר יותר גם למחקרים בדבר שיתוף פעולה לאורך קו הגבול לאחר הסכם קביעתו. נורית קליאוט ותלמידיה דנו בנושאים אלו, בדגש על שיתופי פעולה הקשורים למים חוצי גבולות (אבו

רכן 2002). כמוה, גם הגאוגרף דוד כץ ואחרים בחנו שיתופי פעולה בין ישראל וירדן בשיקום נהר הירדן, תוך התייחסות להיבטים סביבתיים, כלכליים וגאופוליטיים (Becker, Helgeson, and Katz 2017; Becker and Katz 2014). תעשיית המים המותפלים בישראל שהתפתחה מ־2005 אף הובילה לדיון בשאלות גאופוליטיות רחבות על שינויים ביחסי הכוחות הגאופוליטיים באזור בעקבות עצמאות משק המים הלאומי בישראל. במחקר משותף של דוד כץ, רם אבירם ודבורה שמואלי, נטען כי התפלה יכולה לשנות את חוקי המשחק בניהול מקורות מים חוצי־גבולות, ובפרט ביחסים בין ישראל וירדן (Aviram, Katz and Shmueli 2014). תחום ההידרו־פוליטיקה מעורר שאלות חדשות על אודות משמעותו של הגבול בעידן שבו מקורות המים המשותפים מאבדים את חשיבותם לאחד מהצדדים לאור טכנולוגיות חדשות.

זוויות מחקר נוספות של מחקרים על שיתופי פעולה בגבול ישראל–ירדן כללו היבטים ביטחוניים, כלכליים ותיירותיים. גידי נצר כתב עבודת דוקטורט שעסקה, בין השאר, בשיתוף הפעולה הביטחוני שהיה לאורך קושבית הנשק עם ירדן, עוד לפני הסכם השלום (נצר 2004). עם זאת, מרבית המחקרים שנכתבו בהקשר הביטחוני לא עסקו בשיתופי פעולה, אלא בניתוח צבאי־ביטחוני מנקודת המבט הישראלית בלבד. מחקריה של תמר אריאלי כללו נקודות מבט מגוונות של שיתופי פעולה, ובמהלך העשור השני של המאה ה־21 פרסמה שורה של מאמרים העוסקים בניהול גבול ישראל–ירדן (Arieli 2013; Arieli and Cohen 2012). פרסומיה דנים בשאלות יסוד כגון ההבדלים בין נקודת מבט אזרחית ללאומית בניהול גבול, המעבר מגבול בסכסוך לגבול שלום והמתח בין חזון שכנות טובה לאינטרסים ביטחוניים. תמר אריאלי אף עסקה בהיבט חשוב נוסף על יחסים חוצי־גבולות בין ישראל לבין מצרים וירדן והוא ההשפעות הכלכליות של הסכמי השלום. הסכמים אלו כללו גם הסכמי סחר (QIZ) שעודדו אינטראקציות כלכליות חוצות־גבול. ניתן לקבוע כי עד היום, מרבית הדינמיקה סביב הגבול מתאפיינת בפעילות כלכלית, ומכאן חשיבותם של מחקרים מעין אלה (Arieli and Kahn 2019).

גבול ישראל–סוריה – לעומת המחקרים העוסקים בגבולות המשותפים עם ירדן ומצרים, המחקרים שבחנו את גבולות ישראל עם סוריה ולבנון היו מצומצמים יותר בכמותם ובתוכנם, בעיקר בשל מיעוט האינטראקציות בסביבת הגבול והפעילות המוגבלת בעיקר לדינמיקה צבאית וביטחונית. גבולות אלה נחשבים לגבולות עוינים המפרידים בין מדינות אויב. בכך, ניצב בפני החוקרים הישראלים אתגר רב בקיום מחקר מקיף אודותם, שכן היכולת לאיסוף חומרים מקוריים ולקיום שאלונים וראיונות בצדו השני של הגבול היא מצומצמת עד לא קיימת. העובדה שגבולות אלה לא נקבעו בהסכמה בין שתי המדינות הותירה מרחב בעיקר למחקרים המתמקדים בניסיונות הסדרת הגבול ובהיבטים היסטוריים־פוליטיים, צבאיים והתיישבותיים. במקרה של גבול ישראל–סוריה, השיחות על הסכם שלום בין המדינות ב־2000 ולאחר מכן ב־2008 הביאו לכתיבת ספרים על ידי ראשי המשלחות הישראליות לשיחות אלה, איתמר רבינוביץ (2004) ומאוחר יותר אורי שגי (2011). מכיוון שלא הושג כל הסכם בנושא הגבול, נמנעו אנשי המדע מלחקור יותר לעומק בעניין.

העיסוק בהיבטים צבאיים־ביטחוניים של הגבול עם סוריה משך בעיקר דמויות מהעולם הצבאי־ביטחוני, והפרסומים בסוג מחקר זה ראו אור בעיקר במכוני מחקר. דוגמה לכך היא פרסומיו של אריה

שלו שראו אור במרכז יפה למחקרים אסטרטגיים באוניברסיטת תל אביב,² אליו הצטרף לאחר שכיחן כראש חטיבת המחקר באגף המודיעין (שלו 1993).

מחקרים היסטוריים על גבול ישראל-סוריה התמקדו הן בתהליך קביעת הגבול בתקופת המנדט (ברור 1988; ביגר 2001) והן בסוגיית ההתיישבות לאורך הגבול ברמת הגולן ובשטחים המפורזים (פואה 1999; קיפניס 2009; Ram 2013). סוגיה זו נדונה בהרחבה במחקריהם של גאוגרפים היסטוריים, אשר אינם עוסקים בחקר הגבולות במישרין, אך נושא מחקרם נובע משינויים בגבולות ישראל. ארנון גולן (גולן 1992), עמירם גונן (Gonen 2019), מוריאל רם (Ram 2013) ואחרים ניתחו את ההשפעות המרחביות וההתיישבותיות של עיצוב המרחב, בדגש על מרחב הספר, לאחר מלחמות ישראל. מחקרים אלו מאירים את התופעה של מדיניות ההתיישבות לאורך הגבולות ומעמיקים בכך את הדיון הרחב על הקשר בין ציונות, טריטוריה וגבולות.

גבול ישראל-סוריה חווה תמורות דרמטיות בעשור האחרון. המלחמה בסוריה שהחלה ב־2011 כמלחמת אזרחים בעידן ה'אביב הערבי' והתפתחה לכדי זירת התגוששות בין מעצמות אזוריות וגלובליות, עוררה עניין אקדמי רב־תחומי בנוגע לאירועים מעבר לגבול ובאזור הגבול עצמו. מהזווית הישראלית, הגבול, שהתאפיין עד אז בשקט ביטחוני יחסי, חווה בתקופה זו ריבוי פעולות עוינות, בעיקר במה שמכונה "זליגות" של ירי מאזורי לחימה בסוריה לישראל. דווקא בתקופה בה האירועים הביטחוניים באזור הגבול גברו, נוצרו שיתופי פעולה חריגים וחוצי גבולות. הלחימה הובילה להגירה המונית של מהגרים ופצועי מלחמה שנעו לשוליה הגאוגרפיים של סוריה וחלקם התקבץ בסמוך לגבול עם ישראל. בעוד שישראל נמנעה מלהתערב בלחימה ולקבל מהגרים, היא פתחה את שעריה לפעילות הומניטרית חוצת גבול של קליטה וטיפול בפצועים. ניר בומס, שהיה מעורב בפעילות זו כחוקר מדעי המדינה ומזרחן, כתב על התפקיד החשוב של הגבול כמוסד מחבר ולא מפריד בנסיבות אלו (Boms and Zielinska 2019).

גבול ישראל-לבנון – ידע גם הוא שינויים רבי־השפעה, למרות שנותר בתוואי כמעט זהה מאז קביעתו בתקופת השלטון הבריטי בארץ ובהמשך ביצירת קו שביתת הנשק ועד היום. ב־1982 חצו כוחות צה"ל את הגבול, ומאז הפכה ישראל לנוכחת ופעילה בלבנון עד נסיגתה ב־2000. הגבול שנקבע בשנה זו ענה להגדרה "קו נסיגת כוחות צבא ההגנה לישראל מתחום לבנון", הוסכם ונחתם בין ישראל לבין האו"ם, וממשלת לבנון לא הייתה שותפה לו. יתרה מכך, בניגוד לגבול עם סוריה שהיה מוקד לשיחות מדיניות חשאיות בין הצדדים, לפחות בשתי הזדמנויות, לא ידוע על יוזמות דומות עם הצד הלבנוני. יוצא דופן הוא הגבול הימי בין ישראל ללבנון שהפך בחמש השנים האחרונות למוקד עניין לשני הצדדים (שפנייר 2019). לכן, המאפיין את המחקרים בנושא גבולה של ישראל עם לבנון הוא לרוב התמקדות בהיבטים היסטוריים ולאחרונה גם בהיבט הימי־כלכלי. אשר קאופמן, פרסם מאמרים וספר בנושא התהליכים ההיסטוריים שהובילו לתוואי הגבול בין ישראל ללבנון ובין לבנון לסוריה (Kaufman 2002, 2009). קאופמן נמנה עם החוקרים שעשו שימוש במקורות בשפה הערבית על מנת לבחון את הגבול מהזווית המקומית, זאת נוסף לחומר ארכיוני של המעצמות המערביות – בריטניה, ובמקרה זה בעיקר צרפת. מחקרים היסטוריים אחרים על הגבול התייחסו לגבול לאו דווקא בהיבט המדיני, אלא להשלכות החברתיות של הגבול, שהיה בעבר פתוח וכלל מרקם חברתי מגוון. מספר מחקרים נכתבו

על הכפרים השיעים שהתפרסו לאורך הגבול וננטשו עם פרוץ מלחמת העצמאות (סנדאוי 2018; Kaufman 2006; Friedman 2019).

גבולות הסכסוך הישראלי-פלסטיני – אחת ההתפתחויות המשמעותיות בתחום חקר הגבולות בישראל קשורה בתהליכים המדיניים של הסדרת הסכסוך בין ישראל לרשות הפלסטינית, אשר החלו באופן ממוסד בשנות ה־90 של המאה הקודמת. בתקופה זו נוצר עניין מחודש בגישה המעשית, והמחקרים התמקדו בניתוח שיקולי התוויית הגבול העתידי והצעת חלופות שונות. קו שביתת הנשק מ־1949–1950, המכונה "הקו הירוק", התקבע בשיחות המדיניות בין ישראל לרשות הפלסטינית כבסיס לקביעת הגבול העתידי. על אף שהגבול לא הוסכם ואף שלא שימש כמפריד בין ההתיישבות הישראלית לזו הפלסטינית, "הקו הירוק" נתפס בקרב חלקים נרחבים בציבור הישראלי ומקבלי ההחלטות כגבול "הלכה למעשה" בין חברות, תרבויות והנעשה משני צדדיו. בראשית שנות ה־2000 החל להיבנות "המכשול" (המכונה "גדר ההפרדה" כביטוי לא רשמי) בקו התפר של הגדה המערבית, בצמוד לקו הירוק, אך בחלקו עובר ממזרח לו. יצירתה של גדר ההפרדה הוסיפה לקו זה ביטוי פיזי של סימון ומכשול, וצמצמה את יחסי הגומלין בין שני הצדדים. בכך, הלך אותו גבול היסטורי שנקבע בסיום הלחימה עם ירדן ב־1949 והתקבע בתהליך הדרגתי כגבול לכל דבר, הן בתפקודיו, הן בתודעה ובתפיסה הציבורית והן בשאיפות של חלקים בציבור להגדירו כגבול מדיני עתידי.

מחקרי התקופה עסקו בשאלות היסטוריות על "הקו הירוק", גישות פרקטיות לניתוח תוואי "הקו הירוק" בהתייחס להסדרים מדיניים קיימים ואפשריים, ומבט עדכני על השפעות הקו/הגבול על סוגיות שונות. סוג ראשון של מחקרים עסק בתהליכים שהביאו למיקום קו שביתת הנשק (ברור 1998; ביגר 2018). בהמשך עסקו החוקרים בבחינה מחודשת של עיצוב הגבול. ברור (1980) בחן את ההתפתחויות הגאוגרפיות לאורך קו זה. ספרו של בני מוריס (1996) על מלחמות הגבול של ישראל מתום מלחמת העצמאות ועד 1956, כלל גם הוא סקירה רחבה של עיצוב המרחב היישובי לאורך הקו הירוק. לעומת המחקרים ההיסטוריים נעו המחקרים שדנו בהסדרי הגבול ובהשפעותיו של הקו הירוק בין גישה אקדמית אמפירית לבין מחקרים מוטימדיניות בין התמקדות בהשלכות לבין התמקדות בהמלצות וניתוח הגבול כגורם מפריד או כגורם מחבר. תקופת הדיונים וההסדרים בין ישראל לפלסטינים העלו צורך ביצירת מתווה לסוגיה הטריטוריאלית של הסכסוך. מחקרים אלו עסקו בניתוח התוואי והם התאפיינו בגישה מעשית וריאליסטית. שאול אריאלי עסק רבות בשאלת התוואי ובמתווה אפשרי להסדר (אריאלי 2013, 2016; פונדק ואריאלי 2004). הגאוגרף שלמה חסון השתמש בכלים אקדמיים על מנת לתרום לשיח הציבורי, ובמסמך המלצות שחיבר ב־2011 יחד עם שותפים נוספים הציע מספר מתווים לגבולות העתידיים בין ישראל לרשות הפלסטינית (חסון ובן־בסט 2011). כמוהו, גם גדעון ביגר, דוד ניומן ואחרים חיברו מסמכי מדיניות שעסקו בשאלת התוואי בין מדינת ישראל למדינה פלסטינית עתידית, לצד מאמרים אקדמיים על היסודות הגאוגרפיים של סכסוך הגבולות (ניומן, ביגר ואחרים 2006; Biger 2013a). המשפטן ואיש מדעי המדינה גד ברזילי עסק גם הוא בבחינת גבול ישראל-פלסטין העתידי. במאמר שפרסם יחד עם אילן פלג מוצע מודל המבוסס על מדדים שונים לקביעת קו גבול במציאות של סכסוך אתני, בהשוואה למקרי בוחן אחרים בעולם (Barzilai and Peleg 1994). גאוגרף נוסף שעסק בניתוח המתווה הוא ארנון סופר שחקר את יתרונות וחסרונות ההיפרדות הטריטוריאלית באמצעות גדר ההפרדה ואת המשמעות של תוואי גבול הכולל ריבונות ישראלית בבקעת הירדן (גזית 2005; כהנר וסופר 2006; סופר ופולק 2003).

מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום שימש פלטפורמה אקדמית בעלת אופי מדיני לניתוח שאלת הגבול בהקשר לסכסוך הישראלי-פלסטיני. אחד החיבורים הבולטים והמקיפים בתחום זה הוא ספרם של הנרי פישמן ואפרים לביא שסקר את היוזמות החשובות ליישוב הסכסוך, תוך התייחסות לגישות שונות לתיחום הגבול (פישמן ה' ולביא 2010). על הרקע הזה התפרסמו מחקרים רבים שהתמקדו בתהליכי משא ומתן על הגבול, כמו למשל ספריו של עומר צנעני על המו"מ בנושא הגבולות במחינת תהליך אנאפוליס, ובמבט רחב יותר, על המעבר מניהול סכסוך לניהול הסדר (צנעני 2015, 2018). גם יצחק שגל פרסם במסגרת המרכז את מחקרו על שטחי הגדה המערבית וחבל עזה, תוך שהוא בוחן שאלות מרחביות-תרבותיות על הבניית זהויות חברתיות (שגל 2009).

גבולות הסכסוך, כמו גם גבולותיה החיצוניים של מדינת ישראל, היו למוקד עניין עבור אנשי מערכת הביטחון שהתייחסו אל מוסד הגבול בחשיבה צבאית. מביניהם ניתן למנות את משה (בוגי) יעלון, דן דייקר, עוזי דיין, אהרן יריב וגיורא איילנד (האחרון אף נשען על מתווה שהוצע בידי הגאוגרף יהושע בן אריה) (איילנד 2010; דיין 2014; דייקר 2010; יריב 1998; Diker 2014). בהקשר זה, ניתן לציין גם את עבודת המחקר של גדעון אבידור שבחנה את ההתפתחות האורבנית סביב גבולות ישראל, ובכללם הקו הירוק, והשלכותיה על תורת הביטחון של ישראל (אבידור 1999).

הספרות שנכתבה על הקו הירוק היא מבין העשירות והמגוונות בתחום חקר הגבולות בישראל, ותקצר היריעה מלכלול את כל מרכיביה במאמר זה. נדבך חשוב ועתיר מחקרים בחקר הקו הירוק עוסק במשמעותו החברתית, הלאומית והמשפטית של הקו ובהשפעותיו הנופיות והסביבתיות. במחקרים על הממד החברתי והלאומי של הסכסוך הישראלי-פלסטיני בכלל ושל הקו הירוק בפרט, ניתן למצוא גם השפעות בולטות של הזרם האירופי. הגישה התרבותית והתאורטית שמאפיינת זרם זה מציבה את החברה במרכז ובוחנת כיצד תהליכים חברתיים מושפעים מהגבול ומשפיעים עליו. אורן יפתחאל נחשב לקול מוביל בגישה זו בגאוגרפיה הפוליטית של הסכסוך (הן במרחב הלאומי והן במרחב הישראלי-פלסטיני), ובמחקריו הוא מנתח את הקשר בין גבולות גאוגרפיים לגבולות תרבותיים וחברתיים (Yiftachel 1998, 2002, 2006, 2010, 2019). בדומה לכך כתבו נורית קליאוט, ראסם ח'מאיסי ודבורה שמואלי על עמדות ותפיסות כלפי גדר ההפרדה ביישובים יהודיים וערביים (קליאוט, ח'מאיסי ושמואלי 2007). פרספקטיבה זו נפוצה גם בענפי המחקר של סוציולוגים, חוקרי תקשורת ומזרחנים. סוציולוגים פוליטיים כגון אורי בן אליעזר יובל פיינשטיין ניתחו רמות שונות של תהליכים חברתיים המתקיימים בקשר דיאלקטי עם תהליכים גאופוליטיים, כגון תנועות מחאה נגד בניית גדר ההפרדה ומתחים בין קבוצות חברתיות סביב מתווי גבול בהסכמי שלום (Ben-Eliezer 2012; Ben-Eliezer and Feinstein 2009). עבודת המחקר של יעל פישמן מתחום התקשורת בחנה את הגבולות הגאוגרפים, הדמוגרפיים, התרבותיים והלשוניים בזהותן של סטודנטיות ערביות באוניברסיטה העברית (פישמן י' 2011). ובזיקה דומה המתמקדת בהמצאות, בחנה חגית עזרא מהחוג ללימודי המזרח התיכון מיזמים לשיתוף פעולה צמוד גבולות בתנאי סכסוך בין ישראל והרשות הפלסטינית (עזרא 2006). גבולות הסכסוך נבחנו גם על ידי משפטנים, ביניהם ניתן למנות את אברהם בל (Bell and Kontorovich 2016), גלעד שר (שר 2001), יובל שני (Shany 2005) ורות לפידות (Lapidoth 1995).

ההיבט הנופי המושפע מהקו הירוק עמד במוקד עבודת המחקר של טל יערי-ויזל והספר שנכתב בעקבותיו יחד עם ארנון סופר. המחקר בדק כיצד ביטולו של קו הגבול ב-1967 אומנם הביא

להיעלמותם של אלמנטים גאוגרפיים, אך הראה כי אלמנטים רבים הנציחו את מיקומו ההיסטורי של הגבול וכי נוכחותו נותרה שנים רבות לאחר היעלמותו (יער-ויזל 1993; סופר ויער-ויזל 1999). יוסי חן (2007) חקר את הזיקה ויחסי הגומלין בין תוואי הגדר ל"קו הירוק". זויות נוספת על הקשר בין גבולות לנוף נבחנה על ידי אמיר רוזי (2014) שכתב על הנוף במרחב הביניים בין ירושלים ומעלה אדומים במסגרת גבולות יוזמת ז'נבה, ועל ידי הגר אדמי (2014) שבחנה את ההיבט האדריכלי לאורך הגבול במרחב התפר בין כפר סבא וקלקיליה.

סוגיות הקשר בין גבולות לגורמים פיזיים נזקפות בעיקר לעבודתם של גאוגרפים: שלום רייכמן עסק רבות באסטרטגיה של תכנון חוצה גבולות ובשיתופי פעולה (Reichman 1993; Reichman and Hasson 1984), נורית קליאוט (2003) כתבה על זיהום חוצה גבולות. דוד כץ יחד עם איתי פישנדלר על ניהול ושיתוף פעולה חוצה גבולות בנושא המים בין ישראל לרשות הפלסטינית (Fischhendler and Katz 2013). אפשר למצוא גם כתיבה רבה בתחום במסגרות שונות של ארגונים סביבתיים לא־מדיניים (NGO's) כגון ארגון אקופיס המזרח התיכון³ שעוסק בשיתופי פעולה סביבתיים בין ישראלים, פלסטינים וירדנים.

הגבולות הימיים של ישראל – הזירה הימית הופכת בשנים האחרונות לנושא אקטואלי ומסקרן עבור חוקרים מעולם האנרגיה, המשפט, מדעי המדינה וכמובן הגאוגרפיה. בעבר, היה זה משאב מקורות המים המתוקים (נהרות) שעמד במוקד הסכסוך בין ישראל ולבנון, כמו גם טריטוריות חופפות כגון חוות שבעא, ועל שניהם נכתבו מאמרים רבים. כיום, בדומה לסוגיית המים בין ישראל לירדן, גם בחזית הלבנונית מוקדי הסכסוך הולכים ומתרחקים מהגבול. ההתפלה הפחיתה את התלות בלבנון כמדינה הנמצאת במעלה הזרם בנהר החצבני, והתפתחות תעשיית הגז במים הכלכליים של ישראל פתחה זירת סכסוך חדשה, מרוחקת מאדם ומיבשה. המבט על הגבולות הימיים של ישראל נעשה פופולרי בשנים האחרונות, בד בבד להתפתחות דומה בקהילה האקדמית בעולם, ובאופן טבעי לגילוי המשאבים הטבעיים בים. עדות בולטת למגמה זאת היא ערוץ השיחות הפומבי בין שתי המדינות (בתיווך אמריקני) להסדרת תיחום הגבול הימי ביניהן, שלא כמו הגבול היבשתי עליו לא הוכרזו דיונים רשמיים. מהזווית הגאוגרפית סקר חיים סרברו את מצב התיחום והגבולות של ישראל בים ותיאר את הכלים העומדים להסדרת הטריטוריה הימית (Srebro 2015). סרברו גם פרסם מאמר מקיף על תיחום הגבול הימי בין ישראל לקפריסין, שעד להתפתחות תעשיית האנרגיה בים לא נתפסה כמדינה הגובלת עם ישראל (סרברו 2016). עודד ערן, חוקר מדיניות אנרגיה במכון למחקרי ביטחון לאומי, הראה כיצד תעשיית הגז בים עוררה מחלוקת סביב הגבול הימי בין ישראל ללבנון ביחס למשאב מוביל בפוליטיקה האזורית בעלת כללי משחק חדשים (ערן 2018). חוקר המשפט הבין־לאומי בני שפנייר כתב נייר עמדה מקיף על תיחום הגבול הימי, תוך שהוא סוקר את טענות הצדדים ומשווה את השיקולים בסכסוך למקרי בוחן בעולם (שפנייר 2019). משפטן נוסף שחקר את סוגיית הגבולות הימיים בישראל ובהקשרים רחבים יותר הוא שבתאי רוזן. מאמרו על קביעת גבולות ימיים אף התפרסם בכתב עת גאוגרפי (Rosenne 1996). גבול ימי נוסף שזכה לסיקור, אם כי מצומצם מאוד, הוא הגבול הימי במפרץ אילת עם מצרים וירדן. ב־2007 פורסם מחקר על שיתוף פעולה אקולוגי בשמורה הימית חוצת־הגבולות (Portman 2007).

איור 1: מפת מחקרי גבולות

מרחב הקֶפֶר – בקטגוריה של מחקרים על גבולות ישראל אפשר לכלול גם מחקרים שבחנו את השפעות הגבול המדיני על הקֶפֶר. מדיניות ההתיישבות היהודית בגבול ליוותה את האתוס הציוני עוד מלפני קום המדינה, ולכן, המחקר על תופעה גאוגרפית זו בשלושת העשורים האחרונים זכתה לפרספקטיבה היסטורית רחבה. מאז מחקרו של אלישע אפרת (1980) שסקר ומיין דגמים של התיישבות ספר בישראל, כתבו שלמה חסון (1992), אמנון קרטיין (1998), אורן יפתחאל (1998), זאב זיוון (2010), יורם פריד יחד עם גדעון ביגר (2012) ועוד חוקרים רבים על סוגיות שונות הקשורות לספר הישראלי בראייה היסטורית ועכשווית.

מחקרי גבולות מחוץ לתחומי ישראל והגבולות בראייה אזורית

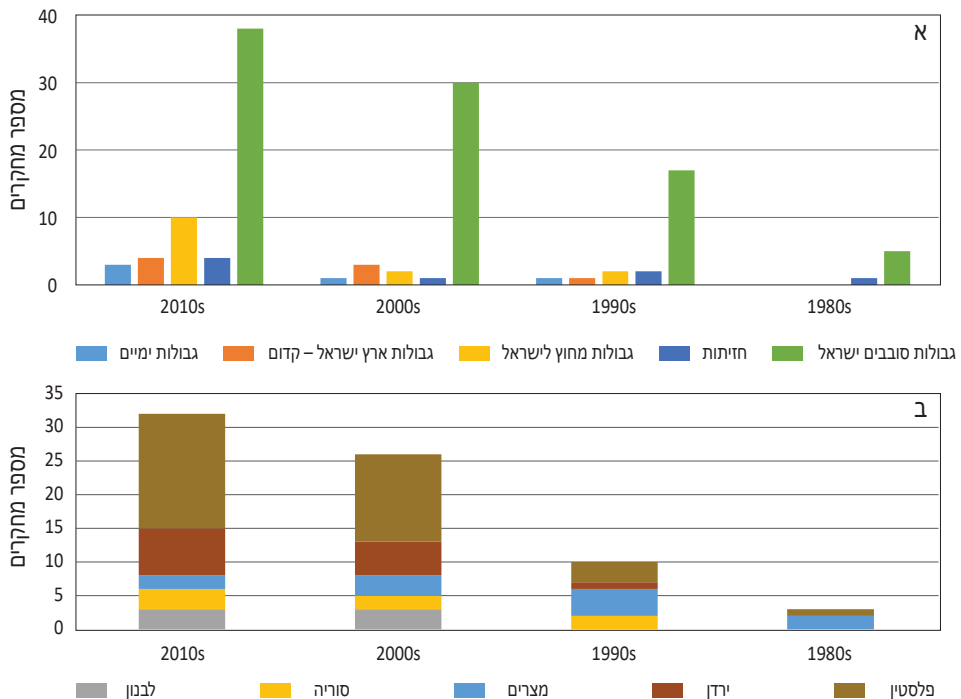
לא זו בלבד שהרוח המעצבת את מחקרי הגבול בישראל שינתה את כיוונה לאור מגמות עולמיות בתחום ידע זה, אלא שגם כמות המחקרים שנעשו בארץ על גבולות מחוץ לישראל בשני העשורים האחרונים הלכה וגדלה. עם זאת, נדגיש כי על אף העניין הגובר בגבולות מחוץ לישראל, עדיין מרביתם המכרעת של המחקרים בישראל עוסקים במרחב הלאומי. המחקרים בקטגוריה זו נחלקים לכמה סוגים: אלו שנוצרו במסגרת מחקר השוואתי על מקרי בוחן שונים בעולם, אלו שבחנו גבולות במסגרת גאוגרפית של אזור רחב (בין אם ישראל בתוכו או לאו) ואלו שהתמקדו בגבולות של מדינות מסוימות שאינן ישראל.

כמה גאוגרפים היסטוריים עסקו בגבולות אימפריאליים, כגון ריכב רובין (1993) שחקר את הלימס הרומי-ביזנטי, ביגר (1989) שכתב על תהליך קביעת קו הגבול בין איראן לעיראק, מורן זגה (2018) שניתחה בעבודת הדוקטורט שלה את גבולות הח'ליפות הערבית-מוסלמית, ויוסי בן ארצי שהוזכר קודם במחקרו, יחד עם בן-בסט, על גבולות האימפריה העות'מאנית (Ben-Bassat and Ben-Artzi 2015). גאוגרפים היסטוריים המשתייכים לאסכולה המזרחנית פרסמו כמה מחקרים על גבולות המזרח התיכון בראייה רחבה, בהם ישראל איננה ניצבת במוקד המחקר. מהבולטים שבהם ניתן למנות את ארנון סופר וגדעון ביגר, אשר בין פרסומיהם ניתן למצוא חוברות לימוד, מאמרים וספרים (סופר 2007; סופר וגרוס-ל' 2008; 2016; 2008). גם מורן זגה ורונן זיידל פרסמו מאמר העוסק בקשר בין גבולות מדיניים לגבולות שפה (לינגוויסטיים) במזרח התיכון (Zaga and Zeidel 2020). במחקר המתמקד על מדינת איחוד האמירויות חקרה זגה (2012) את תהליך יצירת הגבולות במעבר ממבנים שבטיים למדינה פדרטיבית.

הפרספקטיבה האזורית הרחבה בלטה במיוחד בעשור האחרון בעקבות אירועי ה'אביב הערבי' שהובילו להתעניינות בגבולות המזרח התיכון מצד קהילת המזרחנים ואנשי מדעי המדינה. בעקבות המחאות העממיות אשר איימו על יציבות המדינות, תהו החוקרים על יציבות גבולותיהן ועמדו על הקשר שבין גבולות קולוניאליסטיים ליציבות לאומית במזרח התיכון. בנייר מדיניות שפרסמו במכון למחקרי ביטחון לאומי, כתבו ארז שטרים ויואל גוז'נסקי (2013) על התפרקות היחידות המדיניות לגבולות חברתיים של עדות, דתות וקהילות אתניות. גם מזרחנים כגון עוזי רבי (Rabi 2019) ואלי פודה עסקו בסוגיה זו.⁴ בשיאו של ה'אביב הערבי' והמלחמות האזרחיות, שכללו התפשטות טריטוריאלית של ארגון דאעש (המדינה האסלאמית) אשר אתגר את הגבולות הקיימים, התקיים באוניברסיטת חיפה

4 פודה כתב בנושא זה בפרק המבוא של ג'יימס באר, 'קו בחול: בריטניה, צרפת והמאבק שעיצב את המזרח התיכון (מתרגם: בועז וייס, עורך: אלי פודה, *Line on the Sand* (תל אביב: אופוס הוצאה לאור, 2015).

כנס (2016) למלאת 100 שנה להסכם סייקס-פיקו. בציון מועד סמלי זה עסקו אנשי מדעי המדינה, גאוגרפים ומזרחנים בנושאים אלו, ביניהם אסעד ע'אנם, גבי בן דור, אלי פודה, הלל פריש וגדעון ביגר. בשוך המחאות, הקרבות ופעילויות דאעש נותרו גבולות המזרח התיכון יציבים ואף נוכחים יותר, לאחר שבוצרו בגדרות והפכו למכשולים קשים למעבר. עקב כך, מסתמן כי השאלות על יציבות הגבולות מקרב חוקרים בישראל הולכות ומתמעטות. לצד הראייה האזורית, היו חוקרים שערכו סינתזה או השוואה בין מקרי בוחן בעולם, ביניהם אפשר למנות את ביגר שערך אנציקלופדיה ובה סקירה מקיפה על גבולות בין-לאומיים (Biger 1995).

איור 2: א. זירות עניין מרכזיות בחקר הגבולות 1980–2020; **ב.** זירות עניין מרכזיות בחקר הגבולות הסובבים את ישראל (אינו כולל פרסומים שנכתבו על כלל הגבולות הסובבים את ישראל)

* הנתונים מתבססים על מדגם מייצג של פרסומים בנושא גבולות המופיעים במאגרי המידע של הקטלוג המאוחד של ספריית ישראל (ULI), כתבי עת ישראלים וגוגל סקולר.

** הפרסומים בשנות ה-80 אינם מתועדים במאגרים באופן מיטבי ועל כן קיים פער בין כמות המחקרים בטבלה למציאות.

גבולות תאורטיים

שלושת העשורים האחרונים הותירו חותם משמעותי על מאפייני חקר הגבול בישראל, לא רק בשל ההתפתחויות המדיניות בישראל שהציבו את הגבול במרכז הדיון הציבורי והאקדמי, אלא גם בעקבות התפתחויות כלל-עולמיות. התפתחויות אלו כללו אירועים רבי-היקף ותהליכי עומק שהשפיעו על מוסד הגבול ואתגרו תפיסות מחקר מסורתיות אודותיו, ובעקבות כך הובילו ליצירת גישות מחקר חדשות בתחום חקר הגבולות. האירוע המשמעותי הראשון היה נפילת מסך הברזל ב-1991 במובן הפיזי והאידיאולוגי. נפילת חומת ברלין שסימנה את שיא התהליך, סימנה גם מגמה חדשה במחקר

שעסקה בטשטוש גבולות ובקשר הדדי שבין גבולות פוליטיים לגבולות חברתיים. מגמה זו התחזקה בעקבות אמנת שנגן שיושמה החל מ־1995 וקבעה כי חברות באיחוד האירופי החתומות על האמנה יסירו את ביקורת הגבולות שלהן.⁵ כתוצאה מכך, הפך האיחוד האירופי לטריטוריה אינטגרלית ורציפה, בתוכה רשאים אזרחי המדינות לחצות את הגבול כאילו נותרו במדינתם שלהם. למנהל זה יש אף השלכות כלכליות, שכן המעבר החופשי כלל גם הסרת מכסים במרבית המקרים, עידוד תיירות חוצת־גבולות, יוממות חוצת־גבולות ועוד. תהליכים אלו, שהתרחשו בחלקה המערבי והמרכזי של אירופה בלבד, השפיעו רבות על המחקר הכלל עולמי ובתוך כך גם על מאפייני המחקר בישראל. חוקרים ישראלים, ומחקרים שבוצעו בישראל שסקרו את תופעת הגבול בישראל או מחוצה לה, הרחיבו את עניינם לאינטראקציות חוצת־גבולות, לשינויים פעולה סביב הגבול, לשאלות על מנהל גבול ולשאלות חברתיות וכלכליות ביחס לגבול. לכך תרמו, כאמור, תהליכי הסדרת הגבולות בישראל, אשר חיזקו את מגמות המחקר הללו, ועל כן ניתן לזהות אותן כמעט בכל סוגי המחקר הנזכרים במאמר זה. הגאוגרפים יצחק שגל, אורן יפתחאל, נורית קליאט ותמר אריאלי מייצגים זרם זה במחקר הגאוגרפי־פוליטי. שגל ויפתחאל חקרו סוגיות שונות במרחב הישראלי-ערבי-פלסטיני בקשר שבין גבולות, טריטוריה וזהויות. קליאט ותמר אריאלי חקרו שיתופי פעולה חוצי־גבולות במרחב בין ישראל לשכנותיה. על אף שמחקרים אלו מסוקרים בפרקים העוסקים בגבולות המדינה ובגבולות הסכסוך, לא ניתן לנתק את ההשפעות הגלובליות במחקר מהבנת מקור השראתם והתפתחותם.

במקביל לכך, חלקה המזרחי של אירופה חווה תהליך הפוך בשנות ה־90, כאשר התפרקותם של מבנים רב־מדינתיים (ברית המועצות ויוגוסלביה) הובילה ליצירת שורה ארוכה של מדינות חדשות־ישנות, לרוב על בסיס תיחום חברתי־אתני. הגבולות החדשים שנוצרו במזרח לצד הגבולות הישנים אשר "היטשטשו" במערב עוררו עניין רב של חוקרים בארץ ובעולם שהתעניינו בשאלות חדשות על אודות משמעותו וחשיבותו של מוסד הגבול. בעשור הראשון של המאה ה־21 האיחוד האירופי אף עודד מחקרים באמצעות הענקת מענקי מחקר בתחום ידע זה. דוגמה אחת לכך היא פרויקט EUBorderspaces של המועצה האירופית שעסק בשאלת האתגרים הפוטנציאליים לאור השינויים בתפיסת הגבול בעולם שלאחר המלחמה הקרה.⁶ בפרויקט זה היו שותפים גם חוקרים מישראל, כגון דוד ניומן. פרויקט אירופי אחר שנעשה בשיתוף עם חוקרים ישראלים הוא קבוצת מחקר גבולות ברשת שיתופי הפעולה Cost של האיחוד האירופי. קבוצת מחקר זו בשם EastBordNet התמקדה בגבולות אירופה המזרחיים דרך שאלות חברתיות, אתיות וחומריות.⁷ החוקר הישראלי הני זובידה היה שותף בקבוצה זו.

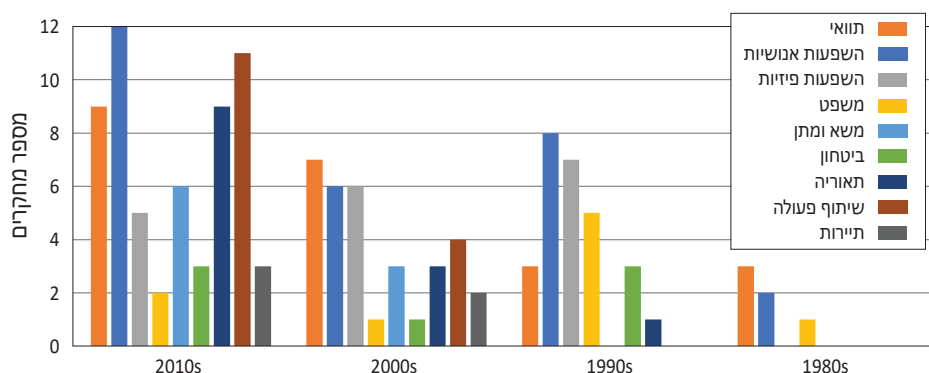
כפי שניתן להבחין מנושאי הפרויקטים, דפוסי החשיבה על מוסד הגבול התאפיינו באותה עת בראייה תאורטית, לעיתים אף פילוסופית, ובהתאם לכך, החוקרים שעסקו בסוגיות אלו הגיעו ברובם מתחומי

5 ב־1995 מספר החברות החתומות על אמנת שנגן עמד של 10 מדינות. כיום, מספר המדינות החתומות ואף מיישמות את האמנה עומד על 26. ישנן מספר מדינות אשר חתומות על האמנה ואינן מיישמות אותה הלכה למעשה כגון קפריסין, קרואטיה, בולגריה ורומניה. הממלכה המאוחדת מיישמת את האמנה חלקית, אך אינה חתומה עליה.

6 EU FP7 projects. "EUROBORDERSCAPES". <http://www.euborderscapes.eu/>. For the final report of the project: http://www.euborderscapes.eu/fileadmin/user_upload/Working_Papers/final_report/D_1_50_EUBORDERSCAPES_Final_Report.pdf. Last accessed 01 March 2020

7 Cost – European Cooperation in Science & Technology. "Remaking eastern borders in Europe: a network exploring social, moral and material relocations of Europe's eastern peripheries". <https://www.cost.eu/actions/IS0803/#tabs|Name:overview>. Last accessed 01 March 2020.

ידע שאינם גאוגרפיים. ניומן, גאוגרף ואיש מדעי המדינה, הציע במאמריו לבחון מחדש את האופן בו יש לנתח את מוסד הגבול ביחס למדינה ולחברה בעידן הפוסט־מודרני (Newman 2003). גם הני זובידה, חוקר פוליטיקה וחברה ממדעי המדינה, אימץ אסכולה זו. ביחד עם רענן ליפשיץ, חוקר התנהגות מהדיסציפלינה הפסיכולוגית, יזם זובידה ספר בעריכתם המציג את מושג הגבול מנקודות מבט מגוונות ולא־תמיד שגרתיות, כגון גבולות חופש דיון בתקשורת הישראלית, גבולות הגוף הנשי בשיח הישראלי וטשטוש הגבולות בין הפרטי לציבורי בקרב מנהיגים ומונהגים בישראל, לצד נקודות מבט גאוגרפיות קלסיות, כגון אזור הספר ומאפייניו, שיקולים בקביעת גבולות מדיניים בישראל, תמונת מצב של גבולות ישראל והקשר בין הצבת גדרות לטיב היחסים עם המדינה השכנה. חלק ניכר מהספר הוקדש לניתוח תפיסות גבול: תפיסת הגבול של דוד בן־גוריון, גדר ההפרדה בתודעה הציבורית בישראל ותפיסות גבולות המדינה בקרב המתנחלים ביהודה ושומרון (זובידה וליפשיץ 2017). הספר משקף היטב את התמורות שחלו בחקר הגבולות בישראל – ובעיקר באופן שבו המחקר התיאורי והיישומי של שנות ה־90 בישראל נדחק (על אף שלא נעלם) בשני העשורים הבאים לטובת שאלות סוציולוגיות, פסיכולוגיות ופילוסופיות על הגבול.

איור 3: התפתחות מוקדי המחקר בחקר הגבולות 1980–2020

* הנתונים מתבססים על מדגם מייצג של פרסומים בנושא גבולות המופיעים במאגרי המידע של הקטלוג המאוחד של ספריות ישראל (ULI), כתבי עת ישראלים וגוגל סקולר.

** הפרסומים בשנות ה־80 אינם מתועדים במאגרים באופן מיטבי ועל כן קיים פער בין כמות המחקרים בטבלה למציאות.

בעשור השני של המאה ה־21 התרחש אירוע גלובלי נוסף אשר השפיע על כיווני המחקר בתחום והוא תנועת ההגירה המסיבית שגררה בעקבותיה תהליכי ביצור גבולות בסדר גודל עולמי. אירופה, שנראה כי בראשית העשור השני התייחסה אל גבולותיה הפתוחים כנתון מובן מאליה, עמדה חסרת אונים אל מול מיליוני מהגרים מהמזרח התיכון ומאפריקה שזרמו אל תחומיה ונעו בין המדינות עם יכולת פיקוח וניהול מועטה מאוד. בעקבות כך, הפעילו מדינות האיחוד את זכותן שנקבעה באמנת שנגן לסגור את גבולותיהן בשם הביטחון הלאומי. כל מדינות אירופה הפעילו מחדש בתקופה זו את מנהל ביקורת הגבולות וחלקן אף בנו בזמן קצר גדרות לעצירה פיזית של מסתננים. אך לא רק אירופה הושפעה מתופעה זו. בתקופה זו, מספר רב של מדינות באסיה, באפריקה, באמריקה הדרומית ובאמריקה הצפונית דיווחו על מיזמי ענק למיגון וביצור גבולותיהן החיצוניים (Biger 2013b). המדינות שהשקיעו את הסכומים הגדולים ביותר לצורך כך הן מדינות המפרץ הערביות. ישראל הצטרפה אף היא לרשימת

המדינות המבצרות, ובין 2011 ל-2018 השקיעה כ-6 מיליארד שקלים בהקמת מכשולי גבול בדמות גדרות, חומות ואמצעי תצפית ופיקוח, גם מול מדינות שכנות עמם מתקיימים יחסי שלום (ליאור 2018). מורן זגה פרסמה בנושא זה מאמרי פרשנות שעסקו בתופעת ביצור הגבולות וניהול הגבולות בעקבות המגמות הגלובליות ובמבט אזורי (זגה 2016, 2017).

התנודתיות במעמד ובתפקוד הגבולות בשלושת העשורים האחרונים הובילה לזרם של מחקרים שהתמקדו בתופעה זו. מחקרים מסוג זה, התייחסו אל הגבול כאל מוסד מדיני וחברתי דינמי, על אף יציבותו של תוואי הגבול. עם זאת, חשיבותו ומשקלו של מוסד הגבול שהתעצמו בעקבות אירועי ההגירה האחרונים נתנו אותותיהם גם במחקרי העשור האחרון (2010–2020), כאשר הגישה הפוסט-מודרנית במחקרי הגבול הלכה והצטמצמה לטובת הגישה המודרנית המציבה את המדינה במרכז את הגבול כמוסד בלתי נפרד ממנה.

סיכום

מבט-על על מחקרי הגבול שנכתבו על ידי חוקרים ישראליים ממחיש כיצד התחום התפתח בהתאם לתהליכים לאומיים, אזוריים וגלובליים, וכיצד תהליכים אלו הובילו לגישות מחקריות חדשות, לצד גישות מסורתיות שממשיכות להיחקר בישראל. המאמר מציע להבחין בין התהליכים האזוריים והגלובליים לבין אלו הלאומיים. ברמה הראשונה, אירועים כגון ה'אביב הערבי', התפשטות דאעש, תהליכי פתיחה וסגירה של גבולות באיחוד האירופי, גלי הגירה וכיום אף הגבלת מעברים בעקבות התפשטות נגיף הקורונה, יצרו אפיקי חשיבה חדשים על הגבול והולידו אסכולה מחקרית המתייחסת אל הגבול כמוסד מדיני וחברתי דינמי בתוך מערכת שבה הוא משפיע על סביבתו ומושפע ממנה. התפיסה של הגבול כגורם תוצאתי וסטטי מפנה את מקומה לתפיסה של גבול שנמצא בתהליכי שינוי תמידיים, גם אם התוואי נותר בעינו. מתוך גישה זו פותחו מחקרים הבוחנים היבטים של שיתופי פעולה חוצי-גבולות, השפעות סביבתיות של הגבול, הקשר הדיאלקטי בין תהליכים חברתיים לתפיסות גבול ומאמרים תאורטיים על משמעות הגבול. הגיוון שבפרספקטיבות הללו סיפח לתוך תחום חקר הגבולות עולמות ידע נוספים מסוציולוגיה, פסיכולוגיה, מדעי המדינה, משפט בין-לאומי, לימודי סביבה, תיירות, ארכיטקטורה ועוד.

ברמה הלאומית, תהליכי המשא ומתן על גבולות ישראל, שהגיעו לשיאם בשנות ה-90, חיזקו את תפיסת הגבול הדינמי, גם במקרים בהם השיחות לא הבשילו לכדי הסכם. עם זאת, המחקרים על אודות גבולות המדינה עוסקים לעיתים בתופעות ייחודיות למרחב הישראלי ועל כן משפיעים על מגמות המחקר באופן המבחין תחום זה בארץ ממקביליו בעולם. ייחודיות זו מתבטאת, בין השאר, במגוון הרב של סוגי הגבולות בישראל: קווים הנשענים על גורמי נוף טבעיים לצד קווים גאומטריים, וקווי גבול בין-לאומיים מוכרים לצד קווי שביתת נשק, קווי הפרדה צבאיים, קווי נסיגת כוחות וגבול שנעלם אך קיים בשטח ובתודעה העולמית ("הקו הירוק"). בשל המורכבות הרבה של גבולות ישראל, עלה עניין גאוגרפי ניכר במבט רחב ובניתוח כולל שלהם, וכך נולדו חיבורי סקירה שצברו פופולריות בשני העשורים האחרונים. גם הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ובאופן רחב יותר העימות הערבי-יהודי, העלו עניין רב בקרב חוקרים, אך להבדיל ממחקרים על גבולותיה החיצוניים של ישראל שצמחו בעיקר בדיסציפלינה הגאוגרפית והמשפטית, גבולות הסכסוך משכו עניין רחב ומגוון יותר שחלש על דיסציפלינות שונות. ייחודיות נוספת של חקר הגבולות במרחב הישראלי נובעת מהזיקה הטריטוריאלית, ההיסטורית

והדתית, של העם היהודי, וכך צמח תחום ידע שלם של מחקרי גבולות מקראיים והלכתיים. ולבסוף, מיקומה הגאוגרפי של ישראל במזרח התיכון, מציב עבור החוקרים הישראלים אתגר בבואם לנתח את גבולותיה. בין התפיסה הרואה בישראל אי בודד במרחב על אף הרצף הטריטוריאלי לשכנותיה לבין התפיסה המתייחסת אל האזור באופן אינטגרלי, ישנו מרחב גדול למחקרים המייצגים פרספקטיבות שונות. התפיסה הראשונה הובילה למחקרים בעלי אופי היסטורי, ביטחוני וחברתי הפונים פנימה לנקודת המבט הישראלית, בעוד שהתפיסה האזורית מאפשרת מחקרים היסטוריים רחבים יותר, עם זיקה מזרחנית המתייחסת אל מגוון השחקנים והגורמים שעיצבו וממשיכים לעצב את גבולות המזרח התיכון ומאפייניהם. נראה אפוא כי גבולותיה של מדינת ישראל יכולים לשמש מעבדה ייחודית לחקר גבולות בעולם. מעבר למחקר הגבולות הקיימים, ספרות מחקרים רבה עוסקת בהצעות לקביעת קווי גבול. כל התופעות הללו מעלות בעקבותיהן שאלות מחקריות המעמיקות ומרחיבות את עולם הידע של חקר הגבולות בישראל ובעולם תוך שימוש רחב בכלים מדעיים מגוונים.

נראה כי מגמת הצמיחה בכמות ובמגוון המחקרים הנכתבים על מוסד הגבול תמשיך לאפיין תחום זה בארץ ובעולם. מגמה זו מתבטאת בהקמת מכוני מחקר וקבוצות מחקר בעולם העוסקות בכך, כמו גם בארגון כנסים בין-לאומיים גדולים המוקדשים לתחום זה, ונראה כי גם בישראל ישנו עניין חוצה-דיסציפלינות בפעילות אקדמית ובשיתופי פעולה בחקר הגבולות. יתרה מכך, דור חוקרי הגבולות הנוכחי והעתיד בישראל משתלב בשיח האקדמי העולמי בחקר הגבולות יותר מעבר, ועל כן ניתן כבר להבחין באופן שבו כיווני המחקר בעולם מקבלים ביטוי רחב כיום בגישות המחקר ובסוגיות הנחקרות בישראל. לפיכך, אנו מעריכים כי הסוגיות המרכזיות שיובילו את תחום הידע הזה בישראל יכללו דיון עשיר יותר בסוגיות של הגירה, תיירות, גבולות ימיים, עיסוק במשמעות הגבול ובקשר שבין גבולות וזהויות, השוואות בין גבולות חברתיים לפוליטיים והשפעות תהליכי ביצור גבולות. נוסף לכך, התפתחות של מתודולוגיות וטכנולוגיות, כגון חישה מרחוק, מערכות מידע גאוגרפיות (GIS) ומדעי הרוח הדיגיטליים צפויות להשתלב באופן עמוק יותר במחקרי הגבול ולהעשיר את שאלות המחקר ואת הידע אודותם.

מקורות

- אבו רכן, ס' 2002. שמירת טבע חוצה גבולות: מקרה ישראל-ירדן. עבודת גמר. החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה.
- אבידור, ג' 1999. ההתפתחות האורבנית סביב גבולות ישראל והשלכותיה על תורת הביטחון של ישראל. עבודת גמר. החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה.
- אדמי, ה' 2014. פתוח אדריכלי לאורך גבולות מעשי ידי אדם: מרחב התפר בין כפר סבא וקלקיליה כמקרה בוחן. עבודת גמר. המחלקה לארכיטקטורה, המרכז האקדמי לעיצוב ולחינוך ויצו חיפה.
- איילנד, ג' 2010. חלופות אזוריות לרעיון "שתי מדינות לשני עמים". רמת-גן: מרכז בגין-סאדאת בס"א למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת בר-אילן.
- אפרת, א' 1980. דגמים של התיישבות-ספר בישראל. מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל, 11, 87-100.
- אריאלי, ש' 2013. גבול בינינו וביניהם: הסכסוך הישראלי-פלסטיני והדרכים ליישובו. תל-אביב: ספרי עליית הגג.
- אריאלי, ש' 2016. היבטים גאוגרפיים, היסטוריים ומדיניים בקביעת גבול מדיני בסכסוכים פנים מדינתיים: המקרה הישראלי-פלסטיני. החוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה, אוניברסיטת חיפה.

אריאלי, ש' 2018. כל גבולות ישראל: מאה שנים של מאבק על עצמאות, זהות, התיישבות וטריטוריה. תל אביב: ידיעות אחרונות.

ארמה, ג' וא' שטרן. 1999. עיר שלום על גבול ישראל מצרים: בדיקת היתכנות ופרוגרמה. באר־שבע: הסדנא לתכנון ופתוח סביבתי, המחלקה לגיאוגרפיה ופתוח סביבתי, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

באר, ג' 2015. קו בחול: בריטניה, צרפת והמאבק שעיצב את המזרח התיכון. בועז וייס (מתרגם) אלי פודה (עורך). תל אביב: אופוס הוצאה לאור.

ביגר, ג' 1983. הגישות השונות לגבי תיחומה של 'ארץ־ישראל' ערב קביעת גבולותיה הפוליטיים. ארץ־ישראל: מחקרים בידעת הארץ ועתיקותיה, 17, 16–22.

ביגר, ג' 1989. גבול איראן–עיראק – אנטומיה של קו גבול. סקירות, 105, מרכז דיין, אוניברסיטת תל אביב.

ביגר, ג' 1996. מפות כעדות בדיונים משפטיים על סיכסוכי גבולות. אופקים בגאוגרפיה, 44/45, 91–95.

ביגר, ג' 2001. ארץ רבת גבולות: מאה השנים הראשונות של תיחום גבולותיה של ארץ־ישראל 1840–1947. באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

ביגר, ג' 2007. גבולה המזרחי של ארץ ישראל ומדינת ישראל. ארכיון: כתב עת ישראלי לארכיונאות ולתיעוד 14/15, 130–136.

ביגר, ג' 2018. גבולות ארץ ישראל ומדינת ישראל, חלק א' – משלהי התקופה העותמנית ועד להחלטת החלוקה של האו"ם. אוניברסיטת תל אביב.

ביגר, ג' 2019. גבולות ארץ ישראל ומדינת ישראל, חלק ב' – גבולות מדינת ישראל מאז הקמת המדינה ועד ערב הסכם השלום עם מצרים 1948–1977. אוניברסיטת תל אביב.

ביגר, ג' 2018. קווי שביתת הנשק של מדינת ישראל. עלי זית וחרב, י"ח, 129–158.

ביגר, ג' וד' שטנר. 2007. 'להב המחרשה קבע את הגבול': גבול ישראל–ירדן 1922–1994. עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, הישוב ומדינת ישראל, 17, 413–429.

בן אליהו, א' 2013. בין גבולות: תחומי ארץ־ישראל בתודעה היהודית בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד. מנחם הירשמן ושלומית משולם (עורכים). ירושלים: יד יצחק בן־צבי.

ברוך, מ' 1969. גורמים גיאוגרפיים בהתוויית גבול א"י–מצרים. מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל, 7, 125–138.

ברוך, מ' 1980. "הקו הירוק" כגבול ביהודה ושומרון. אוניברסיטת תל אביב.

ברוך, מ' 1988. גבולות ישראל: עבר – הווה – עתיד: היבטים גיאוגרפיים–מדיניים. תל אביב: יבנה.

ברנד, י' 2000. קדושת הארץ באילת: גבולי צפון ושאר גבולות. מהדורה ג. עמנואל: י' ברנד.

גולן, א' 1992. תפיסת קרקע ערבית על־ידי ישובים יהודים במלחמת העצמאות. קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 63, 122–154.

גזית, פ' 2005. מרחב התפר בין שרון לשומרון. ארנון סופר (עורך). חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.

דיין, ע' 2014. גבולות בני הגנה לישראל. המשא ומתן עם הפלסטינים: מבוי סתום או חלון הזדמנויות? דיונים בביטחון לאומי מס' 29, 13–14, רמת־גן: מרכז בגין־סאדאת בס"א למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת בר־אילן.

דייקר, ד' (עורך). 2010. צורכי הביטחון של ישראל לקראת הסדר מדיני עם הפלשתינאים. הקדמה מאת משה יעלון.

- דינשטיין, י' 1989. פסק הבוררות בפרשת טאבה. עיוני משפט, 14, 57-65.
- וזאנה, נ' 1998. תיאורי גבול במקרא על רקע ספרות המזרח הקדום. עבודת גמר. האוניברסיטה העברית.
- זגה, מ' 2012. גבולות 'איחוד האמירויות הערביות': תהליך שרטוט הגבולות החיצוניים והפנימיים במדינה. עבודה גמר (מ.א.), אוניברסיטת תל אביב.
- זגה, מ' 2016. מדינות וגבולות במזרח התיכון: לא מה שחשבתם. הפורום לחשיבה אזוּרית. <https://bit.ly/2Ydq2nW> (1.3.2020).
- זגה, מ' 2017. חומות קמות וחומות נופלות. הפורום לחשיבה אזוּרית. <https://bit.ly/3iQJUXx> (1.3.2020).
- זגה, מ' 2018. מגבול חברתי לטריטוריאלי: כיצד השתנתה תפיסת הגבול בעולם הערבי. עבודת דוקטורט, החוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה, אוניברסיטת חיפה.
- זובידה, ה' ור' ליפשיץ (עורכים). 2017. עצור – אין גבול! על גבולות והיעדרם | ישראל 2017. ראשון לציון: ידיעות ספרים.
- זיוון, ז' 2010. יישובי ספר בצפון רצון עזה – בין מלחמת העצמאות למבצע סיני. בתוך: א' ששון (עורך), שדרות – נופ־אדם במרחב, 111-116.
- חואלדי, ע' 1992. השפעת שינויים בשימושי קרקע בדווים על הסביבה הטבעית בגבול ישראל-מצרים מאז שנות הארבעים. עבודת גמר (מ.א.). המחלקה לגיאוגרפיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- חן, י' 2007. גדר ההפרדה – מכשול או גבול? הזיקה ויחסי הגומלין בין תוואי הגדר ל"קו הירוק". עבודת גמר. החוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה, אוניברסיטת חיפה.
- חסון, ש' 1992. מספר לפריפריה. סטודיו, 37, 1-12.
- חסון, ש' וא' בן-בסט. 2011. הגבולות העתידיים בין ישראל לרשות הפלסטינית עקרונות, תסריטים והמלצות. ירושלים: האוניברסיטה העברית ירושלים, בית ספר פדרמן למדיניות ציבורית וממשל, מרכז שאשא למחקרים אסטרטגיים.
- יער־יזל, ט' 1993. העלמותם של אלמנטים גיאוגרפיים בעקבות הסרת גבול: בהדגמה: 'הקו הירוק'. עבודת גמר (מ.א.). החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה.
- יפתחאל, א' 1998. אי שוויון זה עניין של גיאוגרפיה. פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך, 4, 32-42.
- יריב, א' 1998. הערכה זהירה: קובץ מאמרים. מ' גרונדמן (עורך). תל אביב: מערכות.
- כהנר, ל' וא' סופר. 2006. עתיד בקעת הירדן: השארתה בריבונות ישראלית – השיקולים בעד ונגד. חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.
- ליאור, ג' 2018. עלות בניית הגדרות והמכשול: 6 מיליארד שקל. ידיעות אחרונות, ממון, (1.3.2020). <https://www.yediot.co.il/articles/0,7340,L-5077935,00.html>
- מוריס, ב' 1996. מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956: ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחור למבצע קדש. תל-אביב: עם עובד.
- ניומן, ד', ג' ביגר ואחרים. 2006. מסגרת גיאוגרפית רעיונית להתוויה גיאוגרפית של גבול מדיני בין מדינת ישראל למדינה פלסטינית: נייר עבודה. הוגש במסגרת כנס הרצלייה השישי, 21-24 בינואר 2006.
- נצר, ג' 2004. שתוף פעולה צבאי לאורכם של גבולות בין מדינות עוינות והשפעתו על התפתחותם של אזוּרי הספר. עבודת דוקטורט. בהדרכת: גדעון ביגר.
- נתן, א' 2005. במדבר לד, ב-ג ותיאורי גבולות הארץ במקרא. עבודת גמר. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

סויסה, א' 2012. השימוש במילה המנחה לתיחום גבולות הסיפור בבראשית לב-לה. עבודת גמר. המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת ברא"ל.

סופר, א' 2007. סוגיות בגיאופוליטיקה של המזרח התיכון. תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור.

סופר, א' וד' גרוס-לן. 2008. גאוגרפיה של המזרח התיכון: תמורות על סף המאה ה-21. תל אביב: עם עובד.

סופר, א' וט' יערי-זיל. 1999. גבולות שהיו: דינמיקה להעלמותם מן הנוף. חיפה: הקתדרה לגאואסטרטגיה, המרכז לחקר הביטחון הלאומי, אוניברסיטת חיפה.

סופר, א' וק' פולק. 2003. היפרדות חד צדדית של ישראל מהרשות הפלסטינית באמצעות גדר הפרדה – יתרונות וחסרונות. חיפה: אוניברסיטת חיפה, הקתדרה לגאואסטרטגיה, המרכז לחקר הביטחון הלאומי.

סנדאוי, ח' 2018. הקהילה השיעית בישראל: בין עבר להווה. בתוך: מ' חטינה ומ' אל-עטאונה (עורכים), מוסלמים במדינת היהודים – דת, פוליטיקה, חברה, 294–306, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

סרברו, ח' 2012. גבולות ישראל היום. תל-אביב-יפו: המרכז למיפוי ישראל.

סרברו, ח' 2016. תיחום האזור הכלכלי הבלעדי (אכ"ב) בין ישראל לקפריסין. אופקים בגאוגרפיה, 88, 41–55.

עזרא, ח' 2006. גבולות כגשרים: בחינת מיזמים לשיתוף פעולה צמוד גבולות בתנאי סכסוך – גבול ישראל והרשות הפלסטינית. עבודת גמר (מ.א.). המחלקה ללימודי המזרח התיכון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

ערן, ע' 2018. האם הגז הטבעי בים התיכון יצית את מלחמת לבנון השלישית? מבט על, המכון למחקרי ביטחון לאומי INSS 1022.

פואה, ד' 1999. ההתיישבות בשטחים המפורזים עם סוריה והשפעתה על עיצוב יחסי הגבול בשנים 1949–1953. עבודת גמר. החוג ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת חיפה.

פונדק, ר' וש' אריאלי. 2004. ההיבט הטריטוריאלי במו"מ הישראלי-פלסטיני על הסדר הקבע. ירושלים: מרכז פרס לשלום.

פישמן, ה' וא' לביא. 2010. תהליך השלום – שבע עשרה יוזמות בעשר שנים: הערכה של יוזמות מדיניות ליישוב הסכסוך הפלסטיני-ישראלי בעשור האחרון. תל אביב: מרכז פרס לשלום.

פישמן, י' 2011. על קו התפר: גבולות גיאוגרפים, דמוגרפיים, תרבותיים ולשוניים בזהותן של סטודנטיות ערביות באוניברסיטה העברית. עבודת גמר. האוניברסיטה העברית בירושלים.

פריד, י' וג' ביגר. 2012. הגדרת הספר בישראל בעשור הראשון למדינה: גישות ופרשנויות. עלי-זית וחרב: עמוד האש (קובץ בעריכת ניר מן): משרד הביטחון, י"ב, 235.

צנעני, ע' 2015. תהליך אנאפוליס (2007–2008): "נווה מדבר" או "פאטה מורגאנה". תל אביב: מולד – המרכז להתחדשות הדמוקרטיה (ירושלים) ומרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום, אוניברסיטת תל-אביב.

צנעני, ע' 2018. מניהול סכסוך לניהול הסדר: תפיסת הביטחון הישראלית והמדינה הפלסטינית. תל אביב: מולד – המרכז להתחדשות הדמוקרטיה (ירושלים) ומרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום, אוניברסיטת תל אביב.

קורמן, א' 2013. תיירות גבולות ותיירות מורשת עימותית באזורי גבול – תהליכים, נקודות מפגש והשקפה בהדגמה על שלושה אזורים גבול לאורך גבולות ישראליים: גבול ישראל-ירדן, גבול ישראל-מצרים וגבול ישראל-רצועת עזה. עבודת גמר. החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה.

קיפניס, י' 2009. ההר שהיה כמפלצת הגולן בין סוריה וישראל. מאגנס.

קליאוט, נ' 2003. זיהום סביבתי חוצה גבולות: ישראל, ארצות ערב והרשות הפלסטינית. ירושלים: המועצה הלאומית לאיכות הסביבה.

- קליאוט, נ', ר' ח'מאיסי וד' שמואלי. 2007. עמדות ותפיסות כלפי גדר ההפרדה ביישובים יהודיים וערביים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- קרטין, א' 1998. יחסי חברה-צבא בישראל בראי התיישבות הספר בגליל. *אופקים בגאוגרפיה*, 49-48, 40-25.
- רבינוביץ, א' 2004. *חבלי שלום: ישראל והערבים (1948-2003)*. אור יהודה: דביר.
- רובין, ד"צ. 2019. *ספר מראה הגבול*. בו תבואר מציאות צורת גבולות ארץ ישראל הכתובים בפרשת מסעי: ובגבולות כיבוש עולי מצרים, עולי בבל ועבר הירדן: מבוסס בעיקר על פירוש רש"י, וכולל גם דעות שאר ראשונים ואחרונים בביאור מהלך הגבולות: בצירוף תרשימים ומפות מדוייקות למען תחזינה עיני. ירושלים.
- רובין, ר' 1993. ספר המדבר של האימפריה הרומית-ביזאנטית כמיפגש תרבותי. *מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל*, 14, 30-19.
- רובינשטיין, א' 1996. חוזה השלום עם ירדן. "המשפט" כתב העת של בית הספר למשפטים, ג', 366-347.
- רווח, ש"ז. 2014. ספר גבולות השדה: ארץ ישראל לגבולותיה: דיני מצוות הארץ בגבולות ארץ ישראל השונים. המכון למצוות התלויות בארץ (בית עוזיאל).
- רוזין, א' 2014. 'המבט מהדרך' כביש מספר 1: מרחב הביניים בין ירושלים ומעלה אדומים במסגרת גבולות יוזמת ז'נבה. עבודת גמר (פרויקט). המרכז האקדמי לעיצוב ולחינוך ויצו חיפה.
- שגיא, א' 2011. היד שקפאה: מדוע ישראל חוששת משלום עם סוריה יותר ממלחמה איתה. תל-אביב: משכל.
- שטינר, ח"י. 2005. ותטענו בגבולנו: בירור הלכתי בענין גבולות ארץ ישראל. ירושלים.
- שטרים, א' ו' גוז'נסקי. 2013. גבולות חדשים-ישנים במזרח התיכון. מבט על, המכון למחקרי ביטחון לאומי גליון 486 (18.11.2013). <https://bit.ly/3qP1QEH>
- שלו, א' 1993. שלום וביטחון בגולן. תל-אביב: מל"א - המרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, אוניברסיטת תל-אביב.
- שנל, י' 2009. מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום שטחי הגדה המערבית וחבל עזה כמוקד של הבניית זהויות חברתיות בישראל.
- שפנייר, ב' 2019. בדרכי שלום: בחינת הסכסוך על הגבול הימי בין ישראל ללבנון בראי משפט הים. חיפה: המרכז לחקר מדיניות ואסטרטגיה ימית וקתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.
- שר, ג' 2001. במרחק נגיעה: המשא ומתן לשלום 1999-2001. עדות. תל אביב: משכל.
- Arieli, T. 2012. Borders of peace in policy and practice: National and local perspectives of Israel-Jordan border management. *Geopolitics*, 17(3), 658-680.
- Arieli, T., and N. Cohen. 2013. Policy entrepreneurs and post-conflict cross-border cooperation: A conceptual framework and the Israeli-Jordanian case. *Policy Sciences*, 46(3), 237-256.
- Arieli, T., and Y. Kahn. 2019. Transforming Regions of Conflict through Trade Preferential Agreements: Israel, Jordan and the QIZ Initiative. *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, 25(3), <https://doi.org/10.1515/peps-2018-0032>.
- Aviram, R., D. Katz, and D. Shmueli. 2014. Desalination as a Game-Changer in Transboundary Hydro-Politics. *Water Policy*, 16(4), 609-624.
- Barzilai, G., and I. Peleg. 1994. Israel and Future Borders: Assessment of a Dynamic Process. *Journal of Peace Research*, 31(1), 59-73.

- Becker, N., J. Helgeson, and D. Katz. 2014. Once There Was a River: A Benefit–Cost Analysis of Rehabilitation of the Jordan River. *Regional Environmental Change*, 14(4), 1303–1314.
- Becker, N., and D. Katz. 2017. Regional Cooperation In River Basin Rehabilitation: Estimating Economic Benefits Of Alternatives For Jordan River Restoration. In: A. Dinar and Y. Tsur (eds.), *Management of Transboundary Water Resources under Scarcity: A Multidisciplinary Approach*, 301–334, World Scientific.
- Bell, A., and E. Kontorovich. 2016. Palestine, Uti Possidetis Juris, and the Borders of Israel. *Arizona Law Review*. 58(3), 633–692.
- Ben-Bassat, Y., and Y. Ben-Artzi. 2015. The Collision of Empires as Seen from Istanbul: The Border of British-Controlled Egypt and Ottoman Palestine as Reflected in Ottoman Maps. *Journal of Historical Geography*, 50, 25–36.
- Ben-Bassat, Y., and Y. Ben-Artzi. 2018. Ottoman Maps of the Empire's Arab Provinces, 1850s to the First World War. *Imago Mundi*, 70(2), 199–211.
- Ben-Eliezer, U. 2012. *Old Conflict, New War: Israel's Politics toward the Palestinians*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ben-Eliezer, U., and Y. Feinstein. 2007. 'The Battle Over Our Homes': Reconstructing/Deconstructing Sovereign Practices Around Israel's Separation Barrier on the West Bank. *Israel Studies*, 12(1), 171–192.
- Ben-Eliezer, U., and Y. Feinstein. 2009. The Politics of Borders and the Borders of Politics: Sovereignty and Autonomy around Israel's Human Rights Abuses in the Separation Barrier Project. *Mobilization: An International Quarterly*, 14(3), 357–374.
- Biger, G. (ed.). 1995. *The Encyclopedia of International Boundaries*. New York: Facts on File.
- Biger, G. 1999. The Boundaries of Mandatory Palestine: How the Past Influences the Future. *Israel Affairs*, 5(4), 108–19.
- Biger, G. 2008. Britain Role as a Boundary Maker in the Middle East. *Britain and the Middle East: From Imperial Power to Junior Partner*, 21–32.
- Biger, G. 2013a. Some Basic Geographical Facts Concerning the Israel-Palestine Dispute. *Journal of Geography, Politics and Society*, 3(1), 5–18.
- Biger, G. 2013b. Walls, Fences and International Borders. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, (02), 87–108.
- Biger, G. 2015. International Boundaries and the Change of Landscape. The Israel-Egypt Boundary as a Case Study. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, (04), 55–64.
- Biger, G. 2016. Is the Sykes–Picot Agreement of 1916 Was the Basis for the Political Division of the Middle East? *Journal of Geography, Politics and Society*, 6(3), 50–58.
- Boms, N., and K. Zielinska. 2019. Changing Borders in a Changing Region: The Civilian Dimension and Security Predicament along the Syrian-Israeli Border. *Israel Affairs*, 25(4), 675–698.
- Diker, D. (ed.). 2014. *Israel's Critical Requirements for Defensible Borders: The Foundation for a Secure Peace*. Introduction by Moshe Ya'alon. Jerusalem: Jerusalem Center for Public Affairs.
- Felsenstein, D., and D. Freeman. 2001. Estimating the Impacts of Crossborder Competition: The Case of Gambling in Israel and Egypt. *Tourism Management*, 22(5), 511–521.

- Fischhendler, I., and D. Katz. 2013. The Impact of Uncertainties on Cooperation over Transboundary Water: The Case of Israeli–Palestinian Negotiations. *Geoforum*, 50, 200–210.
- Friedman, Y. 2019. *The Shi'is in Palestine: From the Medieval Golden Age until the Present*. Brill.
- Gelbman, A. 2008. Border Tourism in Israel: Conflict, Peace, Fear and Hope. *Tourism Geographies*, 10(2), 193–213.
- Gonen, A. 2019. Who to the Frontier? Changing Policies in the Peopling of Israel's Frontier. In O. Yiftachel and A. Meir (eds.), *Ethnic Frontiers And Peripheries: Landscapes of Development and Inequality in Israel*, 141–170, Routledge.
- Karnieli, A., and H. Tsoar. 1995. Spectral Reflectance of Biogenic Crust Developed on Desert Dune Sand along the Israel-Egypt Border. *Remote Sensing*, 16(2), 369–374.
- Kaufman, A. 2002. Who Owns the Shebaa Farms? Chronicle of a Territorial Dispute. *The Middle East Journal*, 56(4), 576–595.
- Kaufman, A. 2006. Between Palestine and Lebanon: Seven Shi'i Villages as a Case Study of Boundaries, Identities, and Conflict. *The Middle East Journal*, 60(4), 685–706.
- Kaufman, A. 2009. 'Let Sleeping Dogs Lie:' On Ghajar and Other Anomalies in the Syria-Lebanon-Israel Tri-Border Region. *The Middle East Journal*, 63(4): 539–560.
- Kliot, N. 1995. *The Evolution of the Egypt-Israel Boundary: From Colonial Foundations to Peaceful Borders*. IBRU – International Boundaries Research Unit, 1(8).
- Lapidoth, R. 1995. Jerusalem-Some Jurisprudential Aspects. *Catholic University Law Review*, 45(661), 1195–1996.
- Medzini, A. 2001. *The River Jordan: Frontiers and Water*. SOAS Water Research Group of the School of Oriental and African Studies. London: University of London.
- Newman, D. 2003. On Borders and Power: A Theoretical Framework. *Journal of borderlands studies*, 18(1), 13–25.
- Portman, M. E. 2007. Zoning design for cross-border marine protected areas: The Red Sea Marine Peace Park case study. *Ocean & Coastal Management*, 50(7), 499–522.
- Qin, Z., A. Karnieli, and P. Berliner. 2001. A Mono-Window Algorithm for Retrieving Land Surface Temperature from Landsat TM Data and Its Application to the Israel-Egypt Border Region. *International journal of remote sensing*, 22(18), 3719–3746.
- Qin, Z., A. Karnieli, and P. Berliner. 2002. Remote Sensing Analysis of the Land Surface Temperature Anomaly in the Sand-Dune Region across the Israel-Egypt Border. *International Journal of Remote Sensing*, 23(19), 3991–4018.
- Rabi, U. 2019. *The Return of the Past: State, Identity, and Society in the Post-Arab Spring Middle East*. Lanham: Lexington Books.
- Ram, M. 2013. Creating a Peaceful Place of War: Revisiting the Golan Heights Border Region. *Eurasia Border Review*, 4(1), 77–93.
- Reichman, S. 1993. Barriers and Strategic Planning: Spatial and Institutional Formulations. In: S. Reichman and R. Ratti (eds.), *Theory and practice of transborder cooperation*, 55–64.

- Reichman, S., and S. Hasson. 1984. A Cross-cultural Diffusion of Colonization: From Posen to Palestine. *Annals of the Association of American Geographers*, 74(1), 57–70.
- Rosenne, S. 1996. Geography in International Maritime Boundary-Making. *Political Geography*, 15(3–4), 319–334.
- Shany, Y. 2005. Faraway, so Close: The Legal Status of Gaza after Israel's Disengagement. *Yearbook of International Humanitarian Law*, 8, 369–383.
- Srebro, H. 2013. *International Boundary Making*. FIG.
- Srebro, H. 2005. *A Process Driven Boundary Making Model: Generalizing the Case Study of the Gulf of Aqaba and the Arava Valley*, Ph.D. Thesis, under supervision of M. Shoshany, Bar-Ilan University.
- Srebro, H. 2015. Implementation of Marine Cadastre in Israel. *International Federation of Surveyors*.
- Yiftachel, O. 1998. Democracy or Ethnocracy?: Territory and Settler Politics in Israel/Palestine. *Middle East Report*, (Summer, 1998) 8–13.
- Yiftachel, O. 2002. Territory as the Kernel of the Nation: Space, Time and Nationalism in Israel/Palestine. *Geopolitics*, 7(2), 215–248.
- Yiftachel, O. 2006. *Ethnocracy: Land and Identity Politics in Israel/Palestine*. University of Pennsylvania Press.
- Yiftachel, O. 2010. From Sharon to Sharon: Spatial Planning and Separation Regime in Israel/Palestine. *Hagar: Studies in Culture, Polity & Identities*, 10(1), 71–103.
- Yiftachel, O. 2019. *Ethnic Frontiers and Peripheries: Landscapes of Development and Inequality in Israel*. Routledge.
- Zaga, M., and R. Zeidel. 2020. Characterizing the Language Boundaries of the Arab Middle East and North Africa: A Geolinguistic Analysis. *Handbook of the Changing World Language Map*, 231–245.

ד"ר מורן זגה, עמיתת הוראה בחוג לגאוגרפיה ולימודי
סביבה ועמיתת מחקר בקתדרת חייקין לגאואסטרטגיה
mzaga@staff.haifa.ac.il

פרופ' (אמריטוס) גדעון ביגר, החוג לגאוגרפיה וסביבת
האדם, אוניברסיטת תל אביב
bigergideon@gmail.com
biger@tauex.tau.ac.il